

Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министирлиги
Эл аралык башкаруу, укук, каржы жана бизнес академиясы

Тилдер кафедрасы

Кыргыз тили

Кыскача колдонмо(руководство)

Орус тилиндеги мектепти бүтүргөн “Экономика”, “Менеджмент”,
багытындагы студенттер үчүн
(бакалаврды жана адистерди даярдоо программасы)

2-вариант

«Бекитилген» Тилдер кафедрасы
протокол № «__» __ » 20__ - жылы

Түзгөн **Джелчиева Г.К.**
тил кафедрасынын ага окутуучусу

Бишкек -2015

М а з м у н у

1- бөлүк .Маалымат жайгашкан методикалык-уюштуруу бөлүгү:
-методикалык сунуштаманы окуп билүү;
-адистерди даярдоодо окуу курсун үйрөнүүнүн мааниси (окутуучунун комментарий);
- предметтин мазмуну;
- предметтин көлөмү жана окуу ишинин түрлөрү;
- бөлүктөрдүн предметтер аралык жана улантуучу темалар менен байланышы ;
-талап кылуу денгээли жана баалоо критерийлер.

2- бөлүк. Тематикалык –окуу планы:
-предметтин темалары модулдар боюнча бөлүнүшү;
-ар бир темалардын максаттары жана милдеттери;
-бөлүктөр боюнча экзамендерге коюлуучу суроолор;
- өз алдынча иштөө (тексттер боюнча көнүгүүлөр).

3- бөлүк.Практикалык сабактар(темалардын кыскача лекциясы):
-ар бир теманын максаты жана милдети;
-темалардын кыскача мазмуну;
- өтүлгөн тема боюнча өз алдынча иштөө (көнүгүүлөр);

4- бөлүк.Машыгуу көнүгүүлөр жана тексттер менен иштөө.

5- бөлүк.Модулдук тапшырмалар (варианттардын үлгүлөрү).

6- бөлүк.Колдонуучу адабияттар

Бул окуу-методикалык колдонмо жогорку окуу жайларынын 1-курсунда окуган студенттери үчүн орус тилиндеги мектепти бүтүргөн, студенттерге арналат. Окуу курал кыргыз тилинин жумушчу программасы эки семестр жана төрт модулга бөлүнүп берилди. Дистанттык окутууда кыргыз тилинин грамматикасынан чакан түшүнүктөр камтылды. Ошол теориялык материалкерекдарды бекемдөө максатында өз алдынча иштөөгө төрт, беш көнүгүүлөр жана тексттер берилди.

Студентке жалпы колдонмо(руководство).

Окулуучу материалды өздөштүрүүдө студенттин өз алдынча иштөөсү окутуунун эң негизги түрү болуп саналат. Ал төмөнкү элементтерден турат:

- теориялык материалдарды өздөштүрүү;
- өзүн өзү текшерүү;
- контролдук иштерди аткаруу.

Мындан тышкары, студент түшүнбөгөн суроолору боюнча мугалимден консультация алышы керек. Бирок системдүү жана дайыма өз алдынча иштөө менен мугалимдин жардамы аркылуу материалды өздөштүрүү эффективдүү болорун студент эстен чыгарбашы керек. Кыргыз тилинин айрым бөлүктөрүн окугандан кийин акыркы этабында студенттер жыйынтыктоо(итоговый) модулун(экзамен)тапшырышат.

Теориялык материалды өздөштүрүү

1. Материалдын темаларын өздөштүрүүдө (окуу китептерден, лекциядан, интернеттен ж.б.) биринчиден, өтүлгөн теманы жакшы түшүнүп, аны бекемдем жазып алып, машыгуу көнүгүүлөрдү аткарып, андан соң кийинки темага өтүш керек.

2. Материалды өздөштүрүүдө ар бир тема боюнча конспект түзүү абдан ыңгайлуу, ал конспектке темалардын эрежелери жана алардын мисалдары жазып алынат. Конспектин четине консультацияда берилүүчү суроолор жазылат. Окулуп жаткан темалардын корутундуларын астын сызып, бөлүп коюш керек.

Өзүн өзү текшерүү

1. Окуу китептен же лекциядан белгилүү бир теманы өткөндөн кийин билимин бекемдеш үчүн бардыгын эсине тутуп, кайра кайталап, өзүн өзү текшерүү тесттерге жана суроолорго жооп бериш керек.

2. Кээде жаңы темага киришип жатып мурунку теманы билбей калганда, кайра кайрылып өтүлгөн теманы кайталаш керек.

Консультациялар

1. Эгерде кээ бир өтүлгөн темаларды, эрежелерди, терминдерди түшүнбөй калганда, студент сөзсүз түрдө мугалимге кайрылып, оозеки же жазуу түрүндө консультация алышы керек.

2. Консультацияда студент кайсы теманы, суроону түшүнбөй жатканын так айтып, ага жооп алууга аракет кылышы керек. Эгерде берилген көнүгүүлөрдү аткара албай жатса, аны түшүрүп чогуу аткараш керек.

Аттестациялар(текшерүү иштер)

1. Кыргыз тилин өздөштүрүү процессинде студент бир нече текшерүү ишин аткарышы керек. Текшерүү ишинин рецензиясынан студент өтүлгөн бөлүктүн канчасын өздөштүрүгөнүн белгилейт да кайсы

суроого жана кандай проблемаларга көңүл буруш керек экенин байкайт.

2. Текшерүү иши өз алдынча аткарылышы талап кылынат. Өз алдынча иштелбеген текшерүү ишин студент өздөштүрө албай калса, мугалим катасын көрсөтө албайт, натыйжада өтүлгөн теманы билбей калып, жыйынтыктоо модулга даярдыгы жок болуп калат.

3.Текшерилген иштер каталары жана кошумчалары менен рецензиядан өткөндөн кийин студенте сакталып, мугалимдин өтүнүчү менен жыйынтыктоо (итоговый) модулга көрсөтүлүшү керек. Эгерде рецензиядан өткөн текшерүү иши берилбей калса, жыйынтыктоо модулга студент киргизилбейт.

Сырттан окуу бөлүмүндөгү (для заочной формы) практикалык сабактар

Сессия учурунда сырттан окуу бөлүмүндө окуган студенттер үчүн практикалык сабактар өтүлөт. Бул сабактардын максаты – өтүлүп жаткан бөлүктүн негизги маанисин түшүндүрүп, негизги маанисине көңүл буруп, кыргыз тилинин тарыхы жана аны практикада колдонулушун белгилеп кетүү керек. Мындан тышкары, бул сабактарда көрсөтүлгөн окуу китептерден башка суроолор жана темаларга кызыгып калса, ага жооп берип, аларды өздөштүрүүгө аракет кылуу керек.

Жыйынтыктоо(итоговый) аттестациясы

Экзамендерде жана зачеттордо программада белгиленген теориялык жана практикалык суроолорду кандай өздөштүргөнү жана аларды практикада колдонуусу билинет. Грамматикалык маанилер жана эрежелер, ошондой эле берилген машыгуу көнүгүүлөр так жана түшүнүктүү болушу абзел. Модулдук тапшырмалар так аткарылып, катасы жок тапшырылышы керек.

Тапшырмаларды алуу тартиби

Берилген төмөнкү таблица аркылуу тапшырмалардын варианттары алынат. Тапшырма студенттин фамилиясынын биринчи тамгасы боюнча алынат. Студенттин фамилиясынын биринчи тамгасы тапшырманын вариантыны номерин билдирет.

Студенттин фамилиясынын биринчи тамгасы	Варианттар
Е,И, М, Р, У, Ц,Ы,Я,В,	1
Б, Г, З,К, О,С, Ф,Ч, Э,А,	2
Д, Ж,Л, Н, П, Т, Х, Ш, Ю	3

Кыргыз тили курсун окуп жаткан студенттердин окуу планы боюнча 1,2-семестрлерде экиден текшерүү иши аткарылат. Биринчи жана экинчи текшерүү иштери 1-семестрде программа боюнча 12 темага текшерүү ишин, ошондой эле үчүнчү жана төртүнчү текшерүү ишин2-семестрдин 10 темасы боюнча жооп беришет.

Реферат жазуунун методикасы

Реферат- кандайдыр бир тема боюнча жазылган кыска илимий эмгек. Илимий стилди калыптоодо чоң мааниге ээ.Рефератта илимий маалымат гана берилбестен, референттин(реферат жазган автордун)

жазып жаткан материалга карата мамилеси, баасы чагылдырылат. Реферат референттин өз сөзүнөн турат, анда айрым зарыл деп Эсептелген учурларга гана цитаталар гана колдонулат жана ал кайдан алынгадыгы(китептин автору, аты, чыккан жылы, бети) көрсөтүлөт.

Адатта реферат төмөнкүдөй тартипте түзүлөт:

1. кириш бөлүмү- рефераттын темасы, илимий эмгектин автору жөнүндө кыска маалымат, тема боюнча жазылыш тарыхы;
2. рефераттын негизги бөлүгү – тема боюнча кыскача, бирок жеткиликтүү илимий маалымат берүү;
3. жыйынтыктоо, жалпылоо;
4. колдонулган адабияттар.

Рефератта адабий талдоо берүүгө, сын макалалардан, тарыхый булактардан пайдаланууга аракеттениш керек, ошондой эле реферат алгачкы илимий изилдөөнүн усулу болууга тийиш.

Рефератты студент мугалимге тапшырып, рецензия алгандан кийин практикалык сабакта реферат боюнча доклад жасалат. Реферат боюнча суроолорго жооп бергенден кийин теманы талкуулап студентке баа коюлат.

Канаатандырарлык эмес(2) баа төмөнкү учурда коюлат:

1. тема толугу менен ачылбаса,
2. көлөмү аз же абдан чоң болгондо
3. реферат жазалбаган студентке.

**Байдылда Сарногоев. «Эне тилин билбеген,
Эси жогун аныктайт.
Эне тилин сүйбөгөн,
Элин сүйүп жарытпайт»(эпиграф)**

1. Курсту баяндап жазуу:

-Сабактын аты- **«Кыргыз тили»**

-Сабактын коду жана бир мерчем(цикли): Б.1.1. Гуманитардык, коомдук жана экономикалык цикли.

-Сабактын тиби – практикалык

-Курстун денгээли – «Экономика», «Менеджмент»

-Сабактын окулушу – 1 жыл(1-курс)

-Семестр – 1, 2.

-Кредиттик саатар – 4 кредит саат(1кр.с.=30саат):

1-семестр=64 практикалык саат, 2-семестр=64 практикалык саат.

Специалисттерге-240саат, ошонун ичинде 48 саат сырттан окуу формасы.

-курстун мугалими:

Джелчиева Г.К. – тил кафедрасынын ага окутуучусу.

-Баалоо системасы: классикалык жана модулдук баллдар

-Сабактын түрү – классикалык жана интерактивдүү.

-Сабактын тили- кыргыз тилинде.

-Сабактын формасы – күндүзгү, сырттан окуу(заочная) жана дистанттык окуу.

2.Студенттердин билимин баалоо:

»Эң жакшы» – (87-100)б. – сабактын теориялык жана практикалык мазмунун үзгүлтүксүз өздөштүргөн, алган билиминин натыйжасында өз алдынча иштей алган, берилген тапшырманы туура жана так аткарып, жогорку денгээлдеги балл алуусу зарыл.

»Жакшы» –(74-86)б. – теориялык билими үзгүлтүксүз толук, бирок кээ бир практикалык иштерде алган билими толук эмес, берилген тапшырмалар толук, бирок айрам каталар менен аткарылат.

«Канааттандыруу» – (60-73)б. – теориялык билими толук эмес, бирок практикалык иштерде өз алдынча иштей алат, берилген тапшырмалардын көпчүлүгү аткарылган, тапшырмалардын кээ бири аткарылган эмес.

«Канааттандыруу эмес» – (59-га чейинки)б. – теориялык билими жок, практикалык иштерде өз алдынча иштей албайт, берилген тапшырмалар одоно каталар менен аткарылган. Кошумча өз алдынча иштөөгө берилген тапшырмаларды аткаруу денгээли өтө төмөн.

3.Текшерүү. МАУПФиБтин модулдук-рейтингтик системасы тууралуу жобосу.

4.Курстун максаты:

1.Кыргыз тилин жаңыдан үйрөнүп, кыргызча сүйлөөнү каалаган орус-тилдүү студенттерге фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик, орфоэпиялык, орфографиялык эрежелерди лексикалык минимумда жана кеп маданиятынын базасында кыргызча сүйлөгөндү үйрөтүү. Кыргыз тилиндеги көп варианттуу мүчөлөрдү туура колдонгонго жардам берүү.

2.Окууга байланыштуу түрдүү кырдаалдагы карым-катнаштарда мугалим менен кыргызча мамилешүүнүн тилин түшүнүп, кыргыз тилиндеги тыбыштарды жана сөздөрдү, сүйлөмдөрдү туура угуп, укканды туура кайталап айта алуу, текстерден тааныш жана бейтааныш сөздөрдү ажырата билүү, айлана-чөйрөдөгү түшүнүктөрдү өздөштүрүү.Көркөм текстерди окуп түшүнүү, оозеки айтып берүү. Жат жазуу, изложение, сочинение, билдирүү, кат, өмүр баян жазууга машыктыруу.

Курстун милдеттери:Студенттерди маек кепке жана жеке кепке чакан баяндама жасоого үйрөтүү.

а)Жеке кеп(монологическая речь): өтүлүп жаткан материалдардын чегинде аярданып, чакан көлөмдө кеп сала билүү; буюмдардын, же предметтик сүрөттөрдүн атын жана жекече белгилерин айтып берүү; кырдаалдык сүрөттөр боюнча элестүү жагдайларды баяндоо; сюжеттик сүрөттөр боюнча эң жөнөкөй кыймыл-аракеттерди кыргызча түшүндүрүү, өз оюн билдире алуу; берилген эң жөнөкөй тема боюнча жөнүндө чакан баяндама жасоого үйрөтүү.

б)Маек кеби(диалогическая речь): мугалим менен жана бирге окугандар менен кыргызча сүлөшүүгө активдүү катышуу; бирөөнүн сураганына жооп бере алуу жана өзү да сурап алуу; турмуш-тиричиликте, көрүнүштөрдү чагылдырган кырдаалдарда кыргызча мамилеше билүү; кыргызча сүйлөшүү маданиятына үйрөтүү.

5.Пререквизиттер:Курс кыргыз тили боюнча мектептен алган жакшы билимине таянат.

6.Постреквизиттер:»экономика»,»менеджмент» багытындагы адистер үчүн кыргыз тилинен кошумча материалдар: расмий иш кагаздары, демократия, базар экономикасы жөнүндө тексттер, реферат, курсовой иштер ж.б. берилет.

7.Кыргыз тили курсунун кыскача мазмуну

(Мамлекеттик стандарттын талабына ылайык)

Жалпы жана терминологиялык мүнөздөгү 4000 сөз, сөз айкашы көлөмүндө лексикалык минимум. Колдонуусуна жараша лексикалык айырмалоо(турмуш-тиричилик, терминологиялык, расмий жана расмий эмес иш кагаздары ж.б.)

Тилдин негизги мыйзам ченемдүүлүктөрү жөнүндө түшүнүк. Эркин жана туруктуу сөз айкаштары, фразеологиялык бирдиктер жөнүндө түшүнүк. Сөз жасоонун негизги ыкмалары жөнүндө түшүнүк. Байланыштуу кепти оозеки жана жазуу түрүндө түзүүгө талап кылынган негизги грамматикалык каражаттарды колдонуу менен негизги байланыштуу кырдаалдарда пикирлешүү жана оюн баяндоо.

Окуу.Турмуш –тиричилик жана мекен таануу тематикасындагы кесипке байланыштуу тексти окуп түшүнүү. Жөнөкөйлүштүргөн көркөм тексти окуп, кайра айтып берүү.

Жазуу.Жат жазуу, изложение, чакан сочинение, эссе, билдирүү, реферат, курстук иш, расмий жана расмий эмес иш кагаздары: арыз, ишеним кат, буйрук, келишим, акт, жобо, жарнак, мүнөздөмө, өмүр баян, түшүнүк кат ж.б. жазып үйрөнүү.

Кыргыз тили боюнча практикалык курсунун тематикалык планы, максаттары(цели), милдеттери(задачи), адабияттын беттери(страницы литературы)

<u>Грамматикалык жана кептик темалар</u>	<u>Лит-ра, беттер</u>	<u>Максаттары (цели), милдеттери(задачи)</u>
<u>1-семестр, 1- модуль</u> 1-тема—Фонетикалык киришүү курсу. Кыргыз алфавитинин өзгөчөлүктөрү.Жактама ат атоочтор	6-28 беттер	1.Айрым сөздөрдүн айтылышын үйрөнүү. 2.Алфавиттин айырмасын өздөштүрүү.

Жөнөкөй сүйлөм. Эне тилим-менин дилим(эссе)		3.Эссе жазганды үйрөнүү.
2-тема - үндүүлөрдүн жана үнсүздөрдүн бөлүнүшү. Орфоэпиялык жана орфографиялык эрежелер. Кыргыз жазмасынын тарыхы (текст)	4-13 беттер	1. Фонетикалык талдоо жасап үйрөнүү. 2. Орфоэпия, орфографиянын айырмасын үйрөнүү. 3. Текст айтып үйрөнүү.
3-тема - Кыргыз тилинин үндөштүк мыйзамы. Үндөшүүнүн бузулушу. Көптүк сан. Сурама ат атоочтор. Орхон-Енисей жазмасы (текст) Биздин аудитория(монолог)	6 саат 13,14 беттер	1. үндөштүк мыйзамды өздөштүрүү. 2. Суроолуу сүйлөмдүн түрлөрү. 3. Текст айтып үйрөнүү.
4-тема. Кыргыз тилинин, муундары басымы, ташымалы. Фонетикалык талдоо. Менин группам(текст) Менин өмүр баяным(монолог)	9-18 беттер	1. Фонетикалык талдоо жасап үйрөнүү. 2. Текст айтып үйрөнүү. 3. Иш кагаздарын жазып үйрөнүү
5-тема. Кыргыз тилинин лексикологиясы. Сөздүн лексикалык жана грамматикалык мааниси. Түз жана өтмө маанилүү сөздөр. Кыргыз этноними (текст) Үй-бүлөгө (кат жазуу)	23-32 беттер	1. Сөздүн лексикалык жана грамматикалык маанисин үйрөнүү. 2. Кат жазганды үйрөнүү 3. Текст айтып үйрөнүү.
6-тема. Кыргыз тилиндеги синоним, антоним, омоним сөздөрү Зат атоочтун категориялары. Байыркы кыргыз эли(текст). Менин күнүм(текст). Кулактандыруу.	34-39 беттер	1. Синоним, антоним, омоним сөздөрүн өздөштүрүү. 2. Зат атоочтун категорияларын үйрөнүү. 3. Текст айтып үйрөнүү
7- тема. Кыргыз тилиндеги эскирген жана жаңы сөздөр. Жактама ат атоочтор. Мезгил бышыктооч. Суроолордун түрлөрү. Жыл мезгилдери(текст). Иш кагаздары: Мүнөздөмө жазуу.	45-52 беттер	1. Историзм, архаизм, неологизмди үйрөнүү. 2. Ат атоочторду өздөштүрүү. 3. Мүнөздөмө жазып үйрөнүү

2-модуль

1-тема . Сөздүн составдык бөлүктөрү. Уңгу, мүчө. Жөнөкөй, татаал сөздөр. Кыскартылган сөздөр Иш кагаздары: Келишим жазуу. Биздин өлкө-Кыргызстан(сочинение)	54-58б.	1. Уңгу, мүчөнү ажыратуу 2. Куранды, уландылар. 3. Жөнөкөй, татаал сөздөрдү өздөштүрүү. 4. Сочинение жазып
--	---------	---

Кыргыз санжырасы(текст)		үйрөнүү
2-тема. Сөз түркүмдөрү. Зат атоочтун категориялары(сан,жак,жөндөмө,таандык) Толуктоочтун колдонулушу. Мен окуган академия(текст) МАУПФиБ жөнүндө(эссе)	64-68б.	1. Сөз түркүмдөрүн үйрөнүү. 2. Толуктоочтордун колдонулушун өздөштүрүү. 3. Эссе жазып үйрөнүү
3-тема. Зат атоочтун сан категориялары. Жандоочтордун жөндөмөлөр менен колдонулушу Багынычсыз татаал сүйлөм. Транспорттун түрлөрү(текст) Иш кагаздары: Катнаш(отношение-жолдомо(справка))	72-76б.	1. Жандоочторду өздөштүрүү. 2. Багынычсыз татаал сүйлөмдү үйрөнүү. 3. Текст айтып үйрөнүү. 4. Иш кагаздарын жазып үйрөнүү
4-тема. Зат атоочтун жак, таандык категориялары. Бышыктоочтор жана анын түрлөрү. Баганынky татаал сүйлөмдүн түрлөрү. Иш кагаздары: Токтом (постановление) Кыргызстандын белгилүү инсандары(кыргыз акчасынын бетиндеги инсандар(текстер))	76-80б.	1. Баганынky татаал сүйлөмдү өздөштүрүү. 2. Иш кагаздарын жазып үйрөнүү. 3. Текст айтып үйрөнүү
5-тема. Зат атоочтун жөндөмө категориясы. Атоочтуктар, аларды жасоочу аффикстер. Атоочтуктардын этиштик жана атоочтук касиеттери. Иш кагаздары: Келишим(договор), арыз жазып үйрөнүү. Кино жана театр(текст). Мага жаккан кино(эссе). Кыргызстандын белгилүү режиссеру, артисттери (сочинение)	83-86, 114-116 б.	1. Жөндөмө категориясын өздөштүрүү. 2. Атоочтуктардын этиштик жана атоочтук касиеттерин үйрөнүү. 3. Иш кагаздарын жазып үйрөнүү. 4. Текст айтып үйрөнүү. 5. Сочинениени жазып үйрөнүү
		<u>Экзамен</u>
<u>2-семестр, 3-модуль</u>		

1-тема. Сан атоочтун түрлөрү, жасалышы, колдонулушу. Байламталуу жана байламтасыз багынынky татаал сүйлөмдүн түрлөрү. Жаны орфография боюнча	117-120 бет.	1. Сан атоочтун түрлөрүн өздөштүрүү 2. Жаны орфографияны өздөштүрүү
---	--------------	--

жазып үйрөнүү. Мен кесибим менен сыймыктанам (сочинение)Иш кагаздары: Тилкат(расписка).Арыз(заявление).		3. Иш кагаздарын жазып үйрөнүү. 4. Сочинениени жазып үйрөнүү
2-тема. Сын атоочтун даражалары, колдонулушу. Аныктоочтун колдонулушу. Чакчылдардын жасалышы, колдонулушу. Иш кагаздары:Акт,ишеним кат(доверенность) Соода. Базар экономикасы (текст).Менин досумдун(курбум) келбети,мүнөзү (сочинение)	88-926. 118-119 б.	1. Сын атоочтун даража-ларын өздөштүрүү 2. Чакчылдардын жасалышы үйрөнүү 3. Текст айтып үйрөнүү 4. Иш кагаздарын жазып үйрөнүү
3-тема. Ат атоочтордун түрлөрү, колдонулушу. Багынынкы татаал сүйлөмдүнШарттуу багынкы татаал сүйлөмдүн түрлөрү. Иш кагаздары:Токтом (постановление) Биринчи байлык ден соолук(текст) Кыргыз мамлекетинин түзүлүшү (текст)	93-96б. 121-123 б.	1. Ат атоочтордун түрлөрүн өздөштүрүү 2. Багынынкы татаал сүйлөмдү үйрөнүү 3. Иш кагаздарын жазып Үйрөнүү. 4. Текст айтып үйрөнүү
4-тема. Тактоочтордун түрлөрү, колдонулушу. Байламталардын бөлүнүшү, колдонулушу. Мезгил багынынкы сүйлөмдүн түрлөрү. Иш кагаздары:Контракт иш кагазын, арыз жазып үйрөнүү Бизнес жана бизнесмен. Кайсы бизнес кирешелүү(сочинение).	108-111 Б., 117 б.	1. Тактоочтордун түрлөрүн өздөштүрүү 2. Байламталардын бөлүнүшүн үйрөнүү 3. Иш кагаздарын жазып Үйрөнүү 4. Текст айтып үйрөнүү
5-тема. Этиш. Этиштин мамиле категориясы, колдонулушу. Татаал этиштердин жасалышыш. Модалдык этиштердин түрлөрү. Иш кагаздары:Акт,ишеним кат(доверенность) Криминалдык бизнес. Легитимдик бизнес(сочинение) КР Конституциясы(текст)	98-101, 111 б.	1. Этиштин мамиле категориясын өздөштүрүү 2. Модалдык этиштерди өздөштүрүү 3. Иш кагаздарын жазып Үйрөнүү 4. Текст айтып үйрөнүү

4-модуль

1-тема. Этиштин ыңгай категориясы, колдонулушу, жасалышы. Бөлүкчөлөрдүн колдонулушу, түрлөрү. Сан өлчөм багынынкы сүйлөмдүн	6с. 103-108	1. Этиштин ыңгай категориясын өздөштүрүү 2. Бөлүкчөлөрдүн түрлөрүн өздөштүрүү
--	--------------------	--

түрлөрү. Иш кагаздары: токтом, акт арыз жазып үйрөнүү Банк: кечээ жана бүгүн(текст). Нооруз майрамы(сочинение)	б.	3. Иш кагаздарын жазып үйрөнүү
2-тема. Этиштин учур чак категориясы, колдонулушу, жасалышы. Этиштин аркылуу мамилеси. Модалдык сөздөрдүн түрлөрү. Иш кагаздары:Токтом (постановление), түшүнүк кат(доверенность). Кыргызстандын банктары (текст).Банктар бизге керекпи? (сочинение)	. 103- 111, 392 б.	1. Этиштин учур чак категориясын өздөштүрүү 2. Иш кагаздарын жазып үйрөнүү 3. Текст айтып үйрөнүү 4. Сочинениени жазып машыгуу
3-тема. Этиштин келер чактарынын түрлөрү.Тактоочтордун түрлөрү.. Иш кагаздары: Мыйзам, указ, устав деген эмне? Кыргызстандын валютасы,тарыхы жана азыркы учуру(текст). Акча баарын чечет(сочинение)	287- 343 б.	1. Этиштин келер чактарын өздөштүрүү 2. Иш кагаздарын жазып үйрөнүү 3. Текст айтып үйрөнүү 4. Сочинениени жазып үйрөнүү
4-тема. Этиштин өткөн чагынын түрлөрү(айкын,жалпы, капыскы, адат)Фразеологиялык туруктуу сөз айкашы, алардын түрлөрү. Кыргыз элинин салттары, үрп-адаттары, майрамдары, оюндары,тамактары(тексттер)	347- 396 б.	1. Этиштин өткөн чагын өздөштүрүү 2. Текст айтып үйрөнүү 3. Сочинениени жазып үйрөнүү
5-тема. Этиштин өзгөчө формалары (чакчылдар, аточтуктар, кыймыл атоочтор.)Сырдык сөздөрдүн жасалышы, түрлөрү.Тууранды сөздөрдүн жасалышы, түрлөрү. Иш кагаздары:Акт,ишеним кат(доверенность), буйрук(приказ).Улуттук аспаптар(сочинение).Кол өнөрчүлүк.Бозүйдүн жасалышы(текст)	113- 119 б. 107- 108 б.	1. Этиштин өзгөчө формалары (чакчылдар, аточтуктар, кыймыл атоочтор) өздөштүрүү 2 Иш кагаздарын жазып үйрөнүү 3. Текст айтып үйрөнүү 4. Сочинениени жазып үйрөнүү
		Экзамен

Грамматикалык темалардын саттары

Грамматикалык темалар	Саат
1-модуль	
1-тема–Фонетикалык киришүү курсу. Кыргыз алфавитинин өзгөчөлүктөрү.Жактама ат атоочтор.Жөнөкөй сүйлөм.	4
2-тема- үндүүлөрдүн жана үнсүздөрдүн бөлүнүшү.	

Орфоэпиялык жана орфографиялык эрежелер	4
3-тема- Кыргыз тилинин үндөш-түк мыйзамы. Үндөшүүнүн бузулушу.Көптүк сан. Сурама ат атоочтор	6
4-тема.Кыргызтилинин,муундары, басымы,ташымалы. Фонетикалык талдоо.	4
5-тема. Кыргыз лексикологиясы.Сөздүн лексикалык жана грамматикалык мааниси.Түз жана өтмө маанилүү сөздөр	4
6-тема.Кыргыз тилиндеги синоним, антоним,омоним сөздөрү	6
7-тема. Кыргыз тилиндеги эскирген жана жаңы сөздөр. Жактама ат атоочтор. Суроолордун түрлөрү.	4
Итого:	32

<u>2-модуль</u>	Саат
Грамматикалык темалар	
1-тема . Сөздүн составдык бөлүктөрү. Уңгу,мүчө. Жөнөкөй, татаал сөздөр.Кыскартылган сөздөр	6
2-тема. Сөз түркүмдөрү. Зат атоочтун категориялары (сан, жак,жөндөмө,таандык).Толуктоочтун колдонулушу.	4
3-тема. Зат атоочтун сан категориялары.Жандоочтордун жөндөмөлөр менен колдонулушуБагынычсыз татаал сүйлөм	6
4-тема.Зат атоочтун жак, таандык категориялары.Бышыктоочтор жана анын түрлөрү. Баганынкы татаал сүйлөмдор.	10
5-тема. Зат атоочтун жөндөмө категориясы.Атоочтуктар, алардын аффикстери,анын этиштик жана атоочтук касиети.	6
Итого:	32

<u>3-модуль</u>	Саат
Грамматикалык темалар	
1-тема.Сан атоочтун түрлөрү,жасалышы,колдонулушу.Байламталуу жана байлаamtасыз багынынкы татаал сүйлөмдүн түрлөрү. Жаны орфография боюнча жазып үйрөнүү.	6
2-тема. Сын атоочтун даражалары,колдонулушу.Аныктоочтун колдонулушу. Чакчылдардын жасалышы,колдонулушу.	6
3-тема. Ат атоочтордун түрлөрү. Багынынкы татаал сүйлөмдор.Шарттуу багынкы татаал сүйлөмдүн түрлөрү.	6
4-тема. Тактоочтордун түрлөрү,колдонулушу. Байлаmtалардын бөлүнүшү. Мезгил багынынкы сүйлөмдүн түрлөрү.	8
5-тема. Этиш. Этиштин мамиле категориясы, колдонулушу. Татаал этиштердин жасалышы. Модалдык этиштер.	6
Итого:	32

<u>4-модуль</u>	Саат
Грамматикалык темалар	

1-тема. Этиштин ыңгай категориясы, жасалышы. Бөлүкчөлөрдүн түрлөрү. Сан-өлчөм багынынкы сүйлөмдүн түрлөрү.	6
2-тема. Этиштин учур чак категориясы, жасалышы. Этиштин аркылуу мамилеси. Модалдык сөздөрдүн түрлөрү.	6
3-тема. Этиштин келер чактарынын түрлөрү. Тактоочтордун түрлөрү. Иш кагаздары: Мыйзам, указ, устав деген эмне?	8
4-тема. Этиштин өткөн чагынын түрлөрү (айкын, жалпы, капыскы, адат) Фразеологиялык туруктуу сөз айкашы, түрлөрү.	6
5-тема. Этиштин өзгөчө формалары (чакчылдар, аточтуктар, кыймыл атоочтор.) Сырдык сөздөрдүн жасалышы, түрлөрү. Тууранды сөздүрдүн жасалышы, түрлөрү.	6

Итого: 32

Эскертүү: Бардык темалар боюнча студенттер негизги эрежелерди жана темаларды билүүсү зарыл.

Кыргыз тили курсу боюнча кыскача лекция

1-тема. Фонетика. Кыргыз алфавитинин өзгөчөлүгү.

Эсинерде болсун!

Сөз тыбыштардан турат. Тыбыш тамгалар менен белгиленет. Тилдин тыбыштык түзүлүшүн үйрөтүүчү илим **фонетика** деп аталат. Тыбыштарды угабыз жана айтабыз. Тамгаларды жазабыз жана көрөбүз.

Белгилүү бир тартип боюнча кабыл алынган тамгалардын жыйындысын **алфавит** дейбиз. Кыргыз алфавитинде **36 тамга, 39 тыбыш** бар; **14 үндүү, 22 үнсүз тамга, 25 үнсүз тыбыш** бар.

Аа, Бб, Вв, Гг, Дд, Ее, Ёё, Жж, Зз, Ии, Йй, Кк, Лл, Мм, Нн, Ңң, Оо, Өө, а, бэ, вэ, гэ, дэ, йэ, йо, жэ, зэ, и, ий, ка, эл, эм, эн, ың, о, ө, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Үү, Фф, Хх, Цц, Чч, Шш, Щщ, Ъ, Ыы, Ь, Ээ, Юю, Яя. пэ, эр, эс, тэ, у, ү, эф, ха, цэ, ча, ша, ща, - ы, - э, йу, йа.

Кыргыз алфавитинин өзгөчөлүктөрү төмөнкүлөр:

1. Кыргыз алфавитинде накта кыргыз **ө, ү, ң** тамгалары бар.
2. **Я, ю, е, ё** - йоттошкон тамгалары эки тыбыштан турат; **я-йа, ё-йо, ю-йу, е-йэ**. Мисалы: **боёк** – төрт тамга, беш тыбыш. Жазууда **а, о, у, и** үндүү тамгалары келсе **я, ё, ю, е** тамгалары менен жазылат. Мисалы: аяк, туюк, кием, коён, боёюн (бойойун эмес), коёюн (койойун эмес), уююн (уйуйун эмес), аёо (айоо эмес), жоюу (жойуу эмес).
3. **аа, оо, уу, өө, үү, ээ** – ар бири эки созулма тамга менен белгиленсе да, бир эле тыбышты билдирет. Мисалы: **сулуу** – беш тамга, төрт тыбыш. **Ээ** созулма тыбышы сөздүн башында, ортосуна, аягына келе берет. Мисалы: **ээр, жээк, бээ**, бирок **Жукеев, Кудакеев, кичиреет** өңдүү сөздөрдүн жазылышындагы **-еө** менен жогорку **-ээ** тыбышын айырмалаш керек, анткени **Жукеев** (Жукейев эмес), **Кудакеев** (Кудакей-

ев эмес), **кичиреет**(кичирейет эмес) болуп жазылат.

4. **Э** тыбышы эки түрдүү тамга менен белгиленет. Сөз башында –**э**. Мисалы: **эгин**. Сөз ортосу менен аягында – **е**. М: **белек, кеме**. **Э** тыбышы менен **е(йе)** тамгасы окшош жазыла берет, бирок айырмасы талдоодо аныкталат. М: **кел** – үч тамага, үч тыбыш, **ниет** – төрт тамга, беш тыбыш.

5. Ажыратуу(**ъ**) жана ичкертүү (**ь**) белгилери тыбышты туюндурбайт, бирок тамга катары эсептелет. М: премьер – жети тамга, алты тыбыш. Ичкертүү(**ь**) белгиси сөздүн аягында болуп, ага мүчө уланса ичкертүү белгиси түшүп калат. М: апрелде, лагерде, фестивалга, бюллетенге.

6. **В,ф,х,ц,щ,ъ,ь** тамгалары кыргыз тилиндеги төл сөздөрдө кездешпейт, алар башка тилдерден келген сөздөрдө колдонулат. М: вольт, фирма, халат, ящик, цирк, подъезд, печенье ж.б.

7. **К,г,ж** тамгалары экиден тыбышты көрсөтөт;

а) **к,г** тамгалары **-а,-о,-у,-ы** жоон үндүүлөрдүн катарында арткы тилчил **-кы,-гы** болуп айтылат. М: кулак, короо, курулуш, уйгак, чыгырык

б) **к,г** тамгалары **-и,-е,-ө,-ү** ичке үндүүлөрдүн жанында орус тилиндегидей **-ки,-ги** болуп айтылат. М: килем-канал, күзгү-книга, көл-кошка, үлгү-огород.

в) **ж** тамгасы төл сөздөрдө жумшак кыргызча айтылат. М: Жамиля, Жылдыз, желек, жакшы, жаз, жибек, Жоомарт.

г) **ж** тамгасы орус тили аркылуу келген сөздөрдө орус тилиндегидей айтылат. М: Женя, журнал, жюри, жираф, экипаж, абажур, живопись, массаж, тираж, жонглёр.

2-тема Үндүүлөрдүн жана үнсүздөрдүн бөлүнүшү.

Кыргыз тилинде **14 үндүү** тыбыш бар. Алардын **сегизи кыска** – **а,э,о,ө,у,ү,ы,и**, алтоо – **аа,ээ,оо,өө,уу,үү** **созулма** үндүү болуп эсептелет. Созулма үндүүлөрдүн өзгөчөлүктөрү:

1. Созулма үндүүлөрдө үн белгилүү өлчөмдө созулуп айтылат.

2. Созулма үндүүлөр сөздүн маанисин өзгөртөт. М: ток-тоок, сат-саат, эр- ээр, кон-коон, куш-кууш.

3. Созулма үндүүлөр сөздүн маанисин өзгөртсө да алфавитке киргизилген эмес.

Үндүү тыбыштар төмөнкүчө бөлүнөт.

1. Тилдин катышына карата.

а) Ичке үндүүлөргө – **и,э(е),ээ,ө,өө,ү,үү**

б) Жоон үндүүлөргө – **а,аа,о,оо,у,уу,ы**

2. Жаактын катышына карата.

а) Кең үндүүлөр - **а,аа, э(е),ээ,о,оо,ө,өө**

б) Кууш үндүүлөр – **ы,и,у,уу,ү,үү**

3. Эриндердин катышына карата.

а)Эринчилдер – о,оо,у,уу,ө,өө,ү,үү

б)Эринсиздер - а,аа,э(е),ээ,и,ы

Үндүүлөрдүн түшүп калышы.

Кыргыз тилинде уңгуга мүчө улаганда аяккы муундагы мүчө түшүп калган учурлар кездешет:

1. Аягы –йыл,-йын,-йин,-юн,йим муундары менен бүткөн сөздөргө 1,2,3-жактын мүчөлөрү уланганда бул муундардагы –ы,-у,-и үндүүлөрү түшүп калат. М: айыл+ым=айлым, моюн+уң=мойнуң, моюнуң, ийин+иң=ийниң, ийиниң ж.б.
2. Аягы –рын,-рин,-рун,-йыр,йир,-юр,йер муундары менен бүткөн сөздөргө жакчыл таандык мүчөлөрү жана чакчыл –ып мүчөлөрү уланганда бул муундардагы кууш үндүүлөр түшүп калат. М: орун+ум=ордум,орунум; мурун+уң=мурдуң,мурунуң; эрин+и=эрди кайыр+ып=кыйрып, буюр+ып=буйруп,сыйыр+ып=сыйрып ж.б.
3. Кыргыз тилинде айрым сөздөрдө үндүүлөр гана түшүп калбастан бүтүндөй муун да түшүп калганы кездешет. М: бул жакта-быякта, тигил жакта-тиякта, ал жакта-аякта, бул жылы- быйыл, бул күнү- бүгүн, келе жатат –келатат, келип жатат – келибатат, бара жатат- баратат, барып жатат – барыбатат ж.б.

Кыргыз тилинде **22 үнсүз тамга** жана **25 үнсүз тыбыш** бар. **Үнсүз тыбыштар** төмөнкүчө бөлүнөт:

1.Үндүн катышына карата бөлүнүшү.

- 1.Жумшак үнсүздөр - б,в,г,д,ж,з
- 2.Каткалаң үнсүздөр - к,п,с,т,ф,х,ц,ч,ш,щ
- 3.Уяң үнсүздөр - л,м,н,ң,р,й
- 4.Түгөйлүүлөр - б-п,в-ф,з-с,д-т,г-к,ж-ш.
- 5.Түгөйсүздөр - х,ц,ч,щ,л,м,н,ң,р,й.

2.Жасалыш ордуна карата бөлүнүшү.

- 1.Кош эринчил; м,б,п
- 2.Эрин-тишчилдер; в,ф
- 3.Уччулдар; т,д,з,с,ч,ш,ж(журнал),н,л,р,ц,щ
- 4.Орточулдар; й,ж(жол),ги,ки
- 5.Түпчүлдөр; ң,гы,кы,х

3.Жасалыш ыгына карата бөлүнүшү.

- 1.Жарылмалар; б,п,д,т,к(көк),к(кар),г,(гүл),ч
- 2.Жылчыкчылдар; з,с,ж(жаз),ж(жюри),ш,й,г(карга), в,ф,х
- 3.Мурунчулдар; м,н,ң
- 4.Капталчылдар; л
- 5.Дирилдемемлер; р
- 6.Бириккен үнсүздөр; щ,ц.

Кыргыз тилинин орфографиялык принциптери

Адабий тилдеги сөздөрдү туура жазуу үчүн иштелип чыккан эрежелердин системасын грек тилинен orthos(туура) grapho(жазуу) дегенди айтабыз. Орфографиянын төмөндөгүдөй принциптери бар.

1.Фонетикалык принцип. Сөздөр оозеки кепте кандай айтылса, кандай угулса, ошондой жазууну талап кылган принцип. Буга кыргыз тилиндеги мүчөлөр үндөштүк мыйзамдын принцибинде жазылат. Уңгудагы тыбыштарга ылайык мүчөлөр бир нече вариантта өзгөрөт.М:ата+лар, кыз+дар,ат+тар, деректир, белет, ақ - агыш, китеп-китебим, конок-коногум, ысық-ысыгыраак, тап-табуу ж.б.

2.Морфологиялык принцип. Айрым сөздөр ар кандай тыбыштык өзгөрүүлөргө учурап айтылышы эсепке алынбай, алардын уңгу түрүндөгү баштапкы формасын өзгөртпөй жазууну талап кылган принцип. М: **түнкү**(түңкү эмес), **качты**(кашты эмес),**учту**(ушту эмес), **экөө**(өкөө эмес),**бүгүнкү**(бүгүңкү эмес), **менмин**(меммин эмес), **нанга** (наңга эмес). Кыргыз тилинде уңгу сөздөрдү жазуу ушул принципке багынат.

3.Традициялык(тарыхый) принцип. Айрым сөздөр алгачкы айтылышы боюнча жазууну талап кылган принцип. М: самоор,чайнек, чыт, болуш, керебет, меш, чиркөө, бөлкө, сот, алиппе,мугалим, адабият, маданият,техника, журнал, ферма, объект, конститутция ж.б.

4.Айырмалоочу принцип. Энчилүү ат менен жалпы атты айырмалап жазууну талап кылат. М: Эркин-эркин, Зарыл-зарыл, Жолдош-жолдош, Алтын-алтын, Күмүш – күмүш, Болот – болот, Сонун – сонун, Ырыс – ырыс, Жыргал – жыргал ж.б.

Кыргыз орфоэпиясынын негизги эрежелери

Адабий тилдеги сөздөрдү туура айтуу, диалектилик өзгөчөлүктөрдү жоюу жөнүндөгү грек тилинен orthos(туура) eros(сүйлөө) эрежелердин жыйындысын орфоэпия дейбиз.

Кыргыз тилинде үндүүлөрдүн жана үнсүздөрдүн туура айтылышы боюнча төмөнкү эрежелер бар.

1.Адабий тилде **н** тыбышы сөз башында туруктуу сакталып айтылат. М: найза(айза эмес), насыя(асыя эмес), нечен(эчен эмес), начар(ачар эмес), намыс(амыс эмес) ж.б.

2.Айрам диалектилерде жумшак **г** тыбышы менен башталган сөздөр адабий тилде каткалаң **к** тыбышы менен берилет. М: көл, күзгү, килем, кеч ж.б., бирок гүл, гезит, гектар, газ, Гүлжигит сыяктуу сөздөр **г** тамгасы менен жазылат.

3.Жергиликтүү диалектилерде **б** тыбышы менен айтылган сөздөр орфоэпиянын нормасы боюнча **п** менен жазылат. М:

жазылат	пикир,	айтылат – бикир
	пайда	- байда
	пейил	- бейил

Ал эми айрым диалектиде **п** тыбышы менен башталган сөздөр жумшак **б** менен жазылат. М: жазылат – балбан, айтылат – палван

- байпак,   - пайпак
- бычак   - пычак

Айрым сөздөрдүн ортосунда б тыбышы в тамгасы менен айтылып, б менен эле жазылат. М: жазылат – ооба, айтылат - оова

- сабак   - савак
- барбы   - барвы

4. Аягы н тыбышы бүткөн сөздөргө к,г тыбыштарынын таасири менен ң тыбышы болуп айтылып, бирок жазууда н сакталат. М:

- жазылат – бүгүнкү, айтылат – бүгүңкү
- түнкү,   - түңкү

3-тема - Үндөштүк мыйзамы – кыргыз тилиндеги негизги фонетикалык мыйзам.

Биз сүйлөгөн учурда тыбыштар бири-бирине айкалышып, бири-бирине таасир этип бир ыргакты жаратышат. Башкача айтканда, бири экинчисин өзүнө окшоштурат. Натыйжада, окшоштук, үндөштүк пайда болот. Уңгудагы, сөз ичиндеги, сөз арасындагы тилге карата(жоон же ичке үндүүлөр боюнча), эринге карата(эринчил же эринсиз үндүүлөр боюнча) жана үнсүз тыбыштарга карата(жумшак же каткалаң үнсүздөр боюнча) болгон кубулушту үндөштүк мыйзамы дейбиз.

Үндөшүүнүн бузулушу.

1. Кыргыз тилине араб, иран, монгол жана орус тилдери аркылуу кабыл алынган сөздөрдүн кээ бири кыргыз тилинин үндөштүк өзгөчөлүгүнө багындырылса (М: самоор, керебет, чиркөө, түрмө, бөтөлкө, гезит), кээ бири өзгөртүлбөй алынган (М: комиссия, машина, музыка). Бул учурларда үндөштүк мыйзамы бузулат. М: маселе, мугалим, аңгеме, бейбаш, мандолина, офис, экономика, кабинет ж.б.

2. Тилге карата үндөшүүнүн бузулушу:

- а) Бир сөздүн ичинде жоон жана ичке үндүүлөр бирдей келгенде. М: ушинт, ошент, кантип, канткенде, бирок, байтик ж.б.
- б) Ээрчибес мүчөлөр үндөшпөй коёт М: -көр(анткор, жемкор, сүткор); -кер(боорукер? жоокер, айыпкер), --кана(уйкана, ишкана), -стан(Кыргызстан, Түркмөнстан), -бай(атакебай, эжекебай).

3. Эринге карата үндөшүүнүн бузулушу

- а) Сөздүн биринчи муунундагы -у кийинки муундагы -а тыбышына таасирин тийгизе албайт. М: улак, упай, тузак, улан, тогуздан ж.б.
- б) Башка тилден келген сөздөрдө М: куса, убал, курман, мугалим, вожатый, куса ж.б.

4-тема- Кыргыз тилинин муундары, басымы жана ташымалы.

Фонетикалык талдоо

Сөздөгү бир ыргак менен айтылган бир же бир нече тыбышты муун дейбиз. Сөз бир нече муундан турат. Сөздө канча үндүү болсо ошончо муун болот. М: сат, дептер, тоголок.

Кыргыз тилиндеги муундар үчкө бөлүнөт.

- 1.** Ачык муун. Эгерде муун үндүүдөн турса, же үнсүздөн башталып үндүүмунун аяктаса ачык муун дейбиз. М: а-та(эки муун, экөө ачык муун), кө-чө(эки муун, экөө тең ачык муун).
- 2.** Жабык муун. Эгерде муун үнсүз менен аяктаса жабык муун дейбиз. М: өл-кө(эки муун, өл-жабык муун, кө-ачык муун).
- 3.** Туюк муун. Эгерде сөз үнсүз менен башталып үнсүз менен аяктаса туюк муун дейбиз. М: өк-мөт(эки муун , өк-жабык муун, мөт-туюк муун), бий-лик(эки муун, бий-туюк муун, лик-туюк муун).

Сөздөрдү муунга ажыратуу

1. Бир муунду сөздөр муунга ажырабайт. М: ат, тоо, топ, өт, жаз.
2. Эки үндүүнүн ортосуна келген бир үнсүз, экинчи үндүүгө кошулуп муунга ажырайт. М: те-ге-рек, бо-зүй, не-бе-ре.
3. Эки үндүүнүн ортосуна эки үнсүз келсе, эки жакка бөлүнүп муун түзүлөт. М: деп-тер, кыз-дар, бал-дар, бух-гал-тер.
4. **Я,ю,е,ё, аа,оо,уу,өө,үү,ээ** тамгалары бир муунду түзөт. М: бо-ёк, ки-ет, то-ют, та-як, су-луу, тоо-луу.

Кыргыз тилиндеги басым

Сөздүн составындагы бир үндүү башка үндүү тыбышка караганда күч менен көтөрүңкү айтылганды **басым** дейбиз. Кыргыз тилиндеги басым негизинен төл сөздөрдүн эң аяккы муунуна түшөт. М: курбу, курбулар, курбулардын; сабак, сабактар, сабактарга.

Төмөнкү учурларда басым акыркы муунга түшпөйт:

1. Жак мүчөлөр катышкан сөздөрдө: аламын, аласың, аласыңар.
2. Эсептик сандарды санаганда: алты, жети, сегиз, алтымыш, жетимиш
3. Сурама ат атоочтордо: кайсы, кандай, канча, нече?
4. Күчөтмө сын атоочтордо: сапсары, кыпкызыл, капкара, аппак.
5. Эки сөздөн турган этиштерде: апкел, арпар, баратат, келатат.
6. Суроолуу уландысы – **бы** келсе: келдиби? бардыбы? турдубу?
7. Орус тили аркылуу келген сөздөрдө басым сакталат жана акыркы муунга түшпөйт. М: финансы, экономика, Жакыпова, Садыков, спутник, космос.

Ташымал.

Сөздөр муунга бөлүнүү тартиби боюнча ташылат. Ташымалдоо төмөнкү тартипте жүргүзүлөт

1. Бир муундуу сөздөр ташылбайт. М: туу, герб, гимн, саат, тоок, ээр.
2. Бир тамгадан турган муун ташылбайт. М: а-та, сы-я, а-кын, аа-лам.
3. Сөздөгү созулма үндүүлөрдү бөлүп ташууга болбойт. М: буу-дай (бу-удай эмес), тоо-луу(то-олуу эмес).
4. Башкы тамгаларына кыскартылган сөздөр ташылбайт. М: АУЦА, ТЭЦ, ЦУМ, ЖОЖ, БУУ, МАУПФиБ. Эскертүү: а) кыскартылган сөздөргө уланган мүчөлөр ташыла берет. М: ЦУМ-дун, МАУПФиБ-ке, БУУ-нун; б) муундарынан кыскартылган сөздөр ташылат. М: бух-учёт, фил-фак...
5. Адамдын аты, атасынын аты кыскартылып берилсе фамилиясынан ажыратылып ташылбайт. Ч.Т. Айтматов, А. Токомбаев, А. Осмонов.

6. Цифрадан кийин кыскартылган сөздөр ташылбайт. М: 10 кг., 5., 100г.
7. Ажыратуу(ъ) белгиси жана ичкертүү (ь) белгисин анын алдыдагы тыбыштан бөлүп ташууга болбойт. М: аль-бом(ал-ьбом эмес).
8. Сөздүн ортосуна келген эки үнсүздү бөлүп ташууга болот. М: кас-са, тат-туу, искус-ство, крос-сворд.

Фонетикалык талдоо

Фонетикалык талдоо төмөнкүчө жүргүзүлөт. М: эгемендүү деген сөзгө фонетикалык талдоо жүргүзөбүз.

Эгемендүү – 9 тамга, 8 тыбыш, 4 муун: э-ачык муун, ге-ачык муун, ментуюк муун, дүү-ачык муун.

э- үндүү, кыска, эринсиз, ичке, кууш

г- үнсүз, жумшак, түгөйлүү(г-к), түпчүл, жарылма

е- үндүү, кыска, ичке, кууш, эринсиз

м- үнсүз, түгөйсүз, уяң, кош эринчил, мурунчул

н- үнсүз, түгөйсүз. Уяң, уччул, мурунчул

д- үнсүз, түгөйлүү(д-т), жумшак, уччул, жарылма

үү- үндүү, созулма, ичке, эринчил, кууш

5-тема - Кыргыз тилинин лексикологиясы

Лексикология – тилдин сөздүк курамынын азыркы жана анын мурунку тарыхый өсүш абалын изилдөөчү тил илиминин бир бөлүгү. **Лексикология** гректин *lexis* — сөз, *logos* — окуу деген сөзүнөн алынган, демек сөз жөнүндөгү окуу дегенди билдирет. Тилдеги бардык сөздөрдүн жыйындысы **лексика** деп аталат. Тилдеги сөздөрдүн бардыгы биригип келип, сөздүн курамын түзөт. Лексика экиге бөлүнөт.

1. Дилектилик лексика. Белгилүү бир диалектиге мүнөздүү болгон же ал диалектиде адабий тилдеги маанисинен башка да маани берген сөздөрдү айтабыз. М: сыйыр (уй), сүдрө (сүйрө), чыз (сыз), чөжө (жөжө), турпак (топурак), шорпо (сорпо), буун (муун), сагат (саат) ж.б.

2. Жалпы элдик лексика. Тилдеги жалпыга белгилүү, түшүнүктүү жана күндөлүк турмушта дайыма колдонулуучу сөздөр. М: киши, окуучу, борбор, коом, базар, эл, эмгек, китеп, алтын ж.б. Кээ бир сөздөр бир эле, жеке мааниде колдонулуп, кээ бир сөздөр бир нече мааниде колдонулат.

Бир маанилүү жана көп маанилүү сөздөр.

Эгерде сөздөр белгилүү бир нерсенин, түшүнүктүн атын билдирип, бир мааниде гана колдонулса, бир маанилүү сөз же моносемия деп аталат, грек тилиндеги «*mono*» - «бир», «жалгыз», «*sema*» - «маани» дегенди билдирет. М: аары, араа, анделек, балаты, балык, китеп, жамгыр, зыкым, сулуулук, достук, жоокер, жолоочу ж.б. Бир эле сөздүн бир нече маанилерди билдириши сөздөрдүн көп маанилүүлүгү, же полисемия деп аталат. Бул гректин «*poly*» - «көп», «*sema*» - «маани» деген сөздөрүнөн алынган. М: «Көз» деген сөздүн көп маанилүү лексикалык маанилери; 1 ийненин көзү, 2 тере-зенин көзү, 3 булактын көзү, 4 жаранын көзү, 5 куржундун

көзү, 6 күн-дүн көзү, 7 шакектин көзү, 8 кездеменин көзү ж.б. Мындан тышкары полисемияга мисал катары баш, бет, мүчө, уюл, уңгу, жаа, шам, саат, ай, күн, жибек, туяк, куш, мал ж.б. сөздөрдү келтирсек болот. Ар бир сөздүн эки мааниси бар

1. Сөздүн лексикалык мааниси. Сөздүн тыбыштык жагы менен чындыктагы белгилүү көрүнүштүн ортосундагы тарыхый байланыш сөздүн **лексикалык мааниси** деп аталат. Тилдеги сөздөрдүн көпчүлүгү лексикалык мааниге ээ болушат, башкача айтканда, нерселерди, буюмдарды, кыймыл-аракетти ж.б. атайт. Мындай сөздөр толук маанилүү сөздөр деп аталат. М: китеп, дептер, тоо, суу, акыл, достук, студент, мугалим, кызыл, жашыл, узун, таттуу, бир, эки, беш, мен, сен, ошол, бар, кел, иште ж.б. Лексикалык толук маанилүү сөздөрдүн берген маанилери да бирдей эмес. Ошондуктан алар бир нече типке бөлүнөт.

а) **Конкреттүү** жана **абстракттуу** маанилүү сөздөр. Сезүү органдары (угуу, көрүү, даам, жыт билүү жана туюу) аркылуу кабыл алууга мүмкүн боло турган конкреттүү нерселерди, түшүнүктөрдү атаган сөздөр конкреттүү маанилүү сөздөр деп аталат. М: ай, жылдыз, терезе, үй, ысык, ачуу, катуу, жумшак, сасык ж.б. Бирок бардык эле көрүнүштөрдү, белгилерди көз менен көрүп, кулак менен угуп, тил менен даамдап, мурун менен жыттап, тери менен туюуга мүмкүн эмес.

б) Адамдардын акылында жалпы түшүнүктөрдү туюнткан сөздөрдү абстракттуу маанилүү сөздөр деп аталат. М: билим, тилек, максат, ой, кыял, санаа, жакшылык, жамандык, шык ж.б.

2. Сөздүн грамматикалык мааниси. Сөздөр грамматиканын карамагына түшкөндө сүйлөмгө карата өз ара катышка ээ болгон маанисин айтабыз. М: Сабак башталды. Сабак – зат атооч, жалпы зат атооч, атооч жондөмөсүндө турат. Сабак сүйлөмдүн ээси, эмне? деген суроого жооп берди, уңгу түрдө турат; башталды – этиш, баяндооч. Сөздүн грамматикалык маанилери тил илиминин грамматика (морфология, синтаксис) бөлүмүндө окуп үйрөтүлөт. Себеби, сөздөр жекече колдонулбастан, грамматиканын карамагына түшүп сүйлөм тизмегинде колдонулат. Бул учурда сөздүн лексикалык маанисинен сырткары сөздөрдүн ортосундагы катнаштарды көрсөткөн грамматикалык маанилер пайда болот.

Түз жана өтмө маанилүү сөздөр.

Сөздөр **түз** мааниде жана **өтмө** мааниде да колдонулат. Объективдүү чындыктагы кубулуштарга, нерселерге, кыймыл-аракетке ж.б. тике багытталган жана аларды билдире турган сөздүн лексикалык мааниси **түз маани** деп аталат. М; алтын деген сөздүн түз мааниси «кымбат баалуу сары түстүү жаркырак металл, химиялык элемент».

Ал эми сөздүн түз маанисинен башка нерсени, кубулушту, сапатты образдуу, эмоциялуу-экспрессивдүү туюнтуу

үчүн колдонулган маанилерди өтмө маани деп аталат. М; ушул эле алтын деген сөз «кымбат, баалуу, сонун, эң жакшы» деген өтмө маанилерде да колдонулат. Мисалы;

Түз маанилүү сөздөр   **Өтмө маанилүү сөздөр**

Кызыл түлкү

Түлкү адам

6-тема - Кыргыз тилиндеги синоним, омоним, антоним сөздөрү

Синонимдер. Кыргыз лексикасы синонимдерге өтө бай. Бирдей же бири-бирине өтө жакын түшүнүктөрдү билдирип, бир сөз түркүмүнө кирген, бирок тыбыштык түзүлүшү, кошумча же стилдик маанилери боюнча айырмаланган сөздөр синонимдер деп аталат. М: тез-бат-дароо-ылдам-шак-шарт-чапчаң; жакшы-дурус-түзүк-мыкты-сонун-ырас; жамгыр-жаан; адам-киши; асман-көк; кант-шекер; эл-калк-журт-калайык ж.б.

Синоним сөздөрдүн тобу синонимдик катарды түзүт. **Синонимдик катар** эки же андан ашык синонимдик түгөйлөрдөн турат. М: албуут-ачуулуу-долу-бейжай-ажаан-тажаал. Синонимдер кошумча маанилерине жана стилдик өзгөчөлүктөрүнө карай төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөт:

1) Семантикалык синонимдер. Семантикалык синонимдерге бирдей түшүнүктү билдирип, кошумча маанилери боюнча айырмаланган сөздөр кирет. М: мугалим-окутуучу; айран-жуурат; айыр-тыт-жырт; айда-эк-тик-отургуз-сеп ж.б.

2) Стилистикалык синонимдер. Стилистикалык синонимдер - туюнткан маанилери бирдей бирок тигил же бул стилге тиешелүүлүгү же эмоционалдык экспрессивдүүлүк боёкчосу боюнча айырмаланган сөздөр. М: автомашина-дөңгөлөк-араба; пахта-кебез-ак-алтын-ак була; албуут-ачуулуу-долу-бейжай-ажаан-тажаал; кичи-некей-каргадай - мытыкый ж.б.

3) Семантикалык– стилистикалык синонимдер. Семантикалык-стилистикалык синонимдерге кошумча маанилери боюнча да, стилдик маанилери боюнча да айырмаланган сөздөр кирет. М: акса-чолоң-до-төкөрөңдө-аксаңда-сылты; акча- сом-пул –теңге-тыйын; акмак-акылсыз-наадан-макоо-айбан-ит-дөдөй ж.б.

Омонимдер.

Кыргыз тилиндеги тыбыштык жактан бирдей болуп, бирок ар башка маанини билдирген сөздөр омонимдер деп аталат. М: **сан** деген сөздүн маанилерин карасак: 1) буттун жамбаштан тизеге чейинки бөлүгү; 2) математикалык түшүнүк; 3) газета-журналдын улам чыга турган номери; 4) көптүктү же жекеликти билдирүүчү грамматикалык категория; 5) өтө көп, эсеп жеткис. Демек, омонимдер айтылышы, жазылышы окшош, бирок бири-биринен мааниси аркылуу айырмаланат. Омонимдерди көп маанилүү сөздөр полисемия) менен чаташтырбоо керек. Көп маанилүү сөздөр бир эле сөздөн өнүгүп, бутактап чыккан маанилер. Ал маанилерде жалпылык бар.

Ал эми омонимдер – ар башка сөздөр. Аларда маанилик жалпылык болбойт. Ошондой эле, көп маанилүү сөздөрдүн туюнткан маанилери бир сөз түркүмүнө жатат, ал эми омонимдер көбүнчө ар түрдүү сөз түркүмдөрүнө кирет. Омонимдердин үч түрү бар. Алар: 1) Омоформалар. 2) Омофондор. 3) Омографтар.

Омоформалар. Мааниси ар башка, бирок айтылышы менен жазылышы бирдей болгон грамматикалык формаларды омоформалар дейбиз. М: асыл (сын атооч) – асыл (этиштин туюк мамилеси); качыр (зат атооч) – качыр (этиштин аркылуу мамилеси); жаздык (зат атооч) – жаздык (сын атооч) – жаздык (өткөн чактагы этиш) ж.б. **Омофондор.** Айтылышы бирдей, бирок жазылышыда айырма болгон сөздөр омофондор деп аталат. М: гүл-күл; тирүү-түрүү; жылуу-жулуу; уулоо-улоо; пуд-бут; кечээ-кече; сулу-сулуу; бөлө-бөлүү ж.б. **Омографтар.** Жазылышы бирдей, бирок айтылышы жактан айырмаланган сөздөр омографтар деп аталат. М: карта (жылкынын майлуу жоон ичегиси) - карта (жер бетинин кагазга түшүрүлгөн чиймеси); тоқ (курсак ачпоо) - тоқ (электр кубаты); бак (өсүмдүк) - бак (суюктук куюлуучу темир идиш) ж.б.

Антонимдер.

Мааниси жактан өз ара бири-бирине карама-каршы турган, бирок бири-бири менен мамилелеш түшүнүктөрдү туюнткан сөздөр антонимдер деп аталат. М: оң-сол, жакшы-жаман, чоң-кичине, жарык-караңгы, ысык-суук, суюк-коюу, оору-соо, дос-душман, мурун-кийин, кел-кет, бар-жок, ач-жап ж.б.

Бардык эле сөздөр антонимге ээ боло бербейт. Сан атоочтордо, ат атоочтордо, тууранды жана сырдык сөздөрдө, жан-жаныбар, өсүмдүктөрдүн аттары сыяктуу айрым заттарда антонимдер жок десек болот. Антоним сөздөрдүн өз ара карама-каршылык даражасы бирдей эмес. М: ак-кара, ысык-суук, чоң-кичине, бүтүн-сынык ж.б. сөздөрдө маанилердин карама-каршылыгы күчтүү. Ал эми ага-ини, эже-синди, күн-түн, жай-кыш, быйыл-былтыр сыяктуу сөздөрдө карама-каршылык күчсүз, себеби бул сөздөр маанилеринин айрым белгилери боюнча гана карама-каршы.

Антонимдер маанисине карата экиге бөлүнөт.

1. Салыштырмалуу карама-каршылыкты белгилеген антонимдер.

Бул топко негизинен сын-сыпатты, касиеттерди белгилеген антонимдер кирет. М: жакшы-жаман (сапат), узун-кыска (өлчөм), аз-көп (сан), чоң-кичине (көлөм), ачуу-таттуу (даам), тоғолок-сүйрү (форма) ж.б.

2. Абсолюттук карама-каршылыкты белгилеген антонимдер.

Бул топтогу антонимдер жаратылыштагы, коомдогу карама-каршылыкты, кубулуштарды, окуяларды, кыймыл-аракеттерди белгилейт. М: кел-кет, күл-ыйла, бирик-ажыра, бар-жок, аң-дөң, тоңу-эри ж.б.

Антонимдер түзүлүшүнө карай эки топко бөлүнөт:

1) Ар башка уңгулуу антонимдер. Булар карама-каршы мааниде келген ар түрдүү уңгулуу сөздөр. Морфологиялык жактан тубаса жана туунду түрүндө болот. М: чын-калп, март-сараң, мыкты-начар, кеменгер- акылсыз, кедейлик-байлык, кастык-достук, кадырла-кордо ж.б.

2) Бир уңгулуу антонимдер. Бул антонимдер бирдей уңгуларга карама-каршы маанидеги сөз жасоочу морфемалардын жалганышы аркылуу уюшулат жана негизинен туунду сөздөрдөн турат. М: кайраттуу-кайратсыз, кайрымдуу-кайрымсыз, балалуу-баласыз, туура-натуура, сүйлө-сүйлөбө, адептүү-бейадеп, утуш-утулуш, жеңиш-жеңилиш, фашист-антифашист ж.б. Антонимдер колдонулушу боюнча экиге бөлүнөт:

Нагыз антонимдер жана **контексттик антоним-дер** болуп бөлүнөт. Контексттен тышкары өз бетинче турганда эле бири-бирине карама-каршы мааниде колдонулган сөздөр нагыз антонимдер деп аталат. М: аз-көп, чоң-кичине, узун-кыска ж.б.

Өз бетинче турганда карама-каршы мааниде болбогон бирок белгилүү бир контекстке байланыштуу гана карама-каршы мааниге ээ болгон сөздөрдү контексттик антонимдер дейбиз. М: «Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү миңди жыгат» деген макалдагы билек менен билим, бир менен миң деген сөздөр өз алдынча антоним болбосо да, ушул контексттин ичинде булар бири-бирине карама-каршы маанини көрсөтүп, антоним боло алышты. Ошондой эле, «Теректей бой бергенче, темендей акыл берсин» деген макалада теректей - темендей, ой-акыл деген сөздөр контексттик антонимдер болуп эсептелет. Контексттик антонимдер макал-лакаптарда гана колдонулбастан, поэзиялык, прозалык чыгармаларда да кеңири колдонулат.

7-тема. Кыргыз тилиндеги эскирген жана жаңы лексика

Кыргыз тилинде эскирген жана жаңы лексика бар. Эскирген сөздөрдү историзмдер, архаизмдер деп эки топко бөлөбүз. Ал эми тилдин лексикасында жаңы пайда болгон сөздөр неологизмдер болот.

1. Историзмдер. Историзмдер деп – учурдагы кыргыз тилинин активдүү лексикасынан чыгып, бирок белгилүү бир тарыхый доордун көрсөткүчү катары тилибизде али колдонулган сөздөрдү айтабыз. Мисалы; падыша, көпөс, болуш, датка, манап, оез, губерния, волост, сарбаз, жщз башы, миң башы, кол башы, стражник, казы, басмачы, жасоол, бий ж.б. Историзмдерди элдик оозеки чыгармалардан да кеңири кездештирүүгө болот. «Манас» эпосунда ар кандай титулдар, согуштук чиндер, курал жабдыктар, кийимдер, буюмдар, мифологиялык түшүнүктөрдү билдирген сөздөр арбын.

2. Архаизмдер. Архаизмдер да эскирген сөздөрдүн бири. Бирок булар историзмдерден айырмаланып биздин күнүмдүк речибизде кеңири колдонулат. Мында эски түшүнүктү туюнткан сөз өз

маанисин башка сөзгө бошотуп берет да, мурунку маанисин жоготот. Тилдин активдүү сөздүк запасынан чыгып, элдин колдонуусуна ээ болбой калган, бирок анын ордун жаңы маанидеги сөз ээлеген лексикаларды архаизмдер дейбиз. «Архаизм» деген терминди грек тилинен которгондо «эски, байыркы» деген түшүнүктү туюндурат. Совет бийлигинин алгачкы жылдарында пайда болгон совет, өзгөрүш, төңкөрүш, кеңеш, утуш кагазы, төр ага, катчы, кооператив, айыл кеңеши, уруят, зоот, от араба, заң, түп киндик, башкарма ж.б. сөздөр элдин жашоо-тиричилигинде кеңири колдонулган. Азыр жогорудагы сөздөрдүн көпчүлүгү жаңы мааниге өтүп речибизде колдонулууда.

3. Неологизмдер. Коомдук турмуштун ар кандай жаңы кубулуштары, жаны нерселер, түшүнүктөр менен бирге пайда болгон тилдин активдүү лексикалык составына өтө элек сөздөрдү неологизмдер деп аталат. Жаңы сөздөрдүн же жаңы маанилердин пайда болушу коомдук турмуштагы өсүп-өнүгүү менен тыгыз байланыштуу. «Неологизм» деген терминдин өзүн чечмелегенде «жаңы сөз» деген маанини түшүндүрөт. Кыргыз лексикасынын курамы совет бийлиги орногондон тартып азыркы учурга чейинки этаптардын ичинде көптөгөн жаңы сөздөр менен толукталган. 1918-1926-жылдарда: революция, кызылдар, актар, кеңеш, большевик, меньшевик, партия, союз кошчу, басма сөз, кулак, батрак, томояк, ревком, командир, өзгөрүш ж.б. 1930-жылдарда: колхоз, трактор, бороз, эмгек күн, артел, орто дыйкан, комсомол, комиссия, басмачы ж.б. 1940-жылдарда: фашист, катюша, партизан, тыл, дзот, бомба, танкист, чалгынчы, чыккынчы, автомат, танк, окоп, самолет, кара кагаз, дезертир, жеңиш ж.б. 1960-70-жылдарда: коммунизм, мелдеш, космос, спутник, космонавт, космодром, «Восток» ж.б.

1980-2000-жылдарда Кыргыз Республикасынын өз алдынчалыкка ээ болушу кыргыз тилинин лексикасында жаңы сөздөрдүн пайда болушуна шарт түздү. Ошонун натыйжасында жаңы сөздөр келип кирди: спонсор, далдал, бармен, бартер, коммерсант, бажыкана, брокер, демөөрчү, дивиденд, менеджмент, маркетинг, офис, инвестиция, ишкер, ишкердик, лицензия, улуттук гвардия, купон, мүлк фонду, маркетинг ж.б. Андан сырткары кыргыз тилинин мамлекеттик тил статусуна ээ болушу, тилибиздин өнүгүшүнө мүмкүнчүлүк ачты. Мурунку орус тилинде аталып жүргөн сөздөрдү которуунун негизинде дагы жаңы сөздөр пайда болду: ыкма (метод), дарыкана (аптека), ашкана (столовая), пайыз (процент), атуул, жаран (гражданин), сапар (визит), ардагер (ветеран), жүгүртмө (расписание), азем (церомония), эмкана (поликлиника), эмдөө (прививка), буйрутма (заказ), мүдүр (директор), дарскана (аудитория)

2-модулдун темалары

1-тема . Сөздүн составдык бөлүктөрү. Уңгу, мүчө. Жөнөкөй, татаал сөздөр, кош жана кошмок сөздөр. Кыскартылган сөздөр

Уңгу,мүчө.

1. Сөз - тилдин эң негизги материалдык бирдиги. Кыргыз тилинде маани-мазмундук белгилери боюнча өз ара жалпылыкты түзүп турган сөздүн үч түрү бар. Алар: уңгу, сөз өзгөртүүчү мүчөлөр жана сөз жасоочу мүчөлөр. Сөздүн өз алдынча турганда мааниге ээ болуп, морфология жактан бөлүп жиберүүгө мүмкүн болбогон сөздөрдү уңгу дейбиз. Мисалы: оку, китеп, күч, жай, абал, ат, ыр, жаш, кыш. Ал эми өз алдынча колдонулбай жана мааниге да ээ болбой, уңгуга гана уланып айтылуучу бөлүгү мүчө деп аталат. Мисалы: оку-муштуу, жай-ла-та, ат-тан, ыр-чы-лар-га, жаш-тык-та, кыш-ы-нда.

Тубаса жана туунду сөздөр

Тубаса сөздөр уңгу түрүндө турат. Мисалы: юрист, тергөө, аким, студент, министр, бала, кыз, ата, эне, эже, тууган ж.б.

Туунду сөздөр уңгуга мүчөлөрдүн улануусу менен түзүлөт. Мисалы: бас-ма, жардам-даш, кылмыш-кер, жылкы-чы, айып-кер, укук-чу, тергөө-чү, окуу-чу, жаз-уу-чу ж.б.

Сөз жасоочу (куранды) жана сөз өзгөртүүчү (уланды) мүчөлөр

Сөз жасоочу мүчөлөр сөздүн лексикалык маанисин өзгөртүп жаңы сөздөрдү жасайт. Мисалы: тергөө-чү, жактоо-чу, кой-чу, иш-мер, уч-куч, курс-таш, иш-кана.

Сөз өзгөртүүчү мүчөлөр болсо, сөздүн грамматикалык формасын гана өзгөртүп, сүйлөмдөгү сөздөрдү бири-бири менен байланыштырат. Мисалы: министр-дин, жооп-кер-чилик-ке, камсыз-дан-дыр-ыл-ды.

Жөнөкөй, татаал сөздөр.

Жалаң гана уңгу түрүндө турган, же мүчөлөр улануу менен жасалган сөздөрдү жөнөкөй сөздөр дейбиз. Мисалы: жамгыр, жылдыздуу, иш-мер, жазуучу, кар, нан, бала, үй, жаанчыл, офицерлер.

Эки же андан көп сөз айкаштарынан туруп, бир лексикалык маани билдирген сөздөрдү татаал сөздөр дейбиз. Мисалы: ак жоолук, ата-эне, кол кап, азык-түлүк, кайгы-капа, ден-соолук.

Кош сөздөр

Бир сөз түркүмүнө тиешелүү болгон, бирдей грамматикалык формада турган, жалпы бир түшүнүктү билдирген туруктуу сөз айкашын кош сөздөр дейбиз. Кош сөздөрдүн бардыгы дефис аркылуу жазылат. Мисалы: ага-ини, эже-синди, ата-эне, уул-кыз, кадыр-барк.

Кошмок сөздөр

Эки же андан ашык уңгу сөз кошулуп, бир гана түшүнүктү билдирген татаал сөздөр кошмок сөздөр деп аталат. Кошмок сөздөр төмөнкүчө болуп бөлүнөт.

1. Эки бөлүгү тең мааниси бар сөздөр. Мисалы: арчалуу бак, эл катто, айыл чарба, кызыл китеп, жыпар жыт, алп кара куш, төрт түлүк.

2. Бир бөлүгү маанисин сактап, экинчи бөлүгү маанисин жоготкон кошмок сөздөр бирге жазылат. Мисалы: карагат, меңдубана, кашкулак, чалагайым, балакат, жылаңбаш, жылаңайлак.

3. Географиялык аттардын арасына дефис коюлуп, ар бир кошмок сөз баш тамга менен жазылат. Мисалы: Жалал-Абад, Ысык-Көл, Сары-Челек, Төө-Ашуу, Ала-Тоо.

4. Эки же андан ашык сөздөрдөн турган адам аттары, айбанаттарга, Буюмдарга коюлган аттар бош тамга менен жазылат. Мисалы: Молдосары, Султанмурат, Аккула, Аккелте, Ачбуудан ж.б.

Бириккен сөздөр

Тыбыштык жагынан бузулуп, биригип кеткен татаал сөздөр бириккен сөздөр деп аталат. Мисалы: бүгүн(бул+күн) быйыл(бул+жылы), апар,алпар(алып бар), кулач(кол ач), бүрсүгүнү(бириси күнү), үнчүк-па(үн чыгарба), өгүнү(ал күнү), өйүз(ал жүз), түнүчүндө(түн ичинде) ж.б.

Кыскартылган сөздөр

Толук маанилүү сөздөрдүн кыскартылып берилиши кыскартылган сөздөр деп аталат. Мисалы: КМШ, БГУ, МАУПфиБ, ОСОО, ААК, ЦУМ, АКШ, районо, райаким, жож, облкеңеш ж.б.

Кыскартылган сөздөрдүн жазылышы.

1. Баш тамгаларынан кыскартылган сөздөр баш тамгалар менен жазылат. Мисалы: АК, БУУ, РФ, ЦУМ, МАУПфиБ, БГУ ж.б

2. Муунунан кыскартылган сөздөр кичине тамга менен жазылат.

Мисалы: филфак, профком, истфак, химфак, райаким ж.б.

3. Баш тамгаларынан кыскартылган сөздөргө үндүү үнсүздөргө карата жалганып кичине тамга менен жазлат. Мисалы: БУУнун, ГЭСке, ҚДКнын, АКШнын, ЖКнын, РФтин, МАУПфиБке, КРдин ж.б.

4. Биринчи сөзү муунунан, калган сөздөрү, толук алынып кыскартылат. Мисалы: маммүлк, соцфонд, райаким, авиапочта, райсот, турфирма, физприбор ж.б.

5. Басма сөздөрдө, жазууда кеңири колдонулган графикалык кыскартуулар кичине тамгалар менен арасына чекит коюлуп жазылат. Мисалы: ж.б. – жана башкалар, д.у.с. – дагы ушул сыяктуулар, б.а. – башкача айтканда.

2-тема. Сөз түркүмдөрүнүн бөлүнүшү. Зат атооч жана анын категориялары(сан, жак, чак, жөндөмө)

Сөз түркүмдөрүнүн бөлүнүшү.

Сөздөрдүн лексикалык маанисине жана грамматикалык белгилерине карай бөлүнүшүн сөз түркүмдөрү дейбиз. Кыргыз тилинде 12 сөз түркүмдөрү бар. Алар маанисине жана колдонулушу боюнча үчкө бөлүнөт.

1. Маани берүүчү сөз түркүмдөрү – сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткарып, заттын атын, сын-сыпатын, касиетин, кыймыл аракетин, ал-абалын билдиришет. Алар төмөнкүлөр:

1. Зат атооч, 2. Сын атооч. 3. Сан атооч. 4. Ат атооч. 5. Этиш. 6. Тактооч.

2. Кызматчы сөз түркүмдөрү - сөз менен сөздү, сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштырып, сүйлөмдө эч кандай милдетти аткара албаган сөздөрдү айтабыз. Аларга :

1. Жандоочтор. 2. Байламталар. 3. Бөлүкчөлөр. 4. Модалдык сөздөр.

3. Өзгөчө сөз түркүмдөрү – ар кандай дабыштарды, элестерди жана эмоциялык кубулуштарды көрсөтүп, сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөрдү айтабыз. Аларга: 1. Тууранды сөздөр. 2. Сырдык сөздөр кирет.

Зат атоочтун категориялары(сан, жак, чак, жөндөмө)

Зат жөнүндө билгизип, жөндөмө, сан, таандык, жак менен өзгөргөн, сүйлөмдүн ар кайсы мүчөсү боло алган, ким? эмне? кимдер? эмнелер? деген суроолорго жооп берген сөз түркүмү зат атооч деп аталат. Зат атоочтор синтаксистик жактан түмөнкү милдеттерди аткарат:

1. Ээлик: Адам бакытты бекер жатып таппайт, эмгек менен табат. Жигитке жетимиш өнөр аздык кылат.
2. Баяндоочтук: Бирдин иши - чөл, миңдин иши - көл.
3. Толуктоочтук: Ачууну акыл жеңет.
4. Аныктоочтук: Адамдын акылы бардык нерсени жаратат.
5. Бышыктоочтук: Айылда эң сонун жаңылыктар болуп жатат.

Зат атоочтор морфологиялык түзүлүшүнө карай тубаса жана туунду, заттарды атоо касиети боюнча энчилүү жана жалпы, табияты боюнча конкреттүү жана абстракттуу, түзүлүшүнө карай жөнөкөй жана татаал болуп бөлүнөт.

Жалпы аттар заттарды, жан-жаныбарларды ж.б. жалпы жонунан заттарды бириктире атайт. Мисалы: гүл, дарак, токой, адам, түн, күлкү, тартип, карышкыр ж.б.

Энчилүү аттар кандайдыр бир затка энчиленип ат коюлат. Мисалы: Жамийла, Ажар, Данияр, Акбаракумайык, Бишкек, Түркия, «Манас» эпосу «Даңк» ордени, Марс ж.б. Энчилүү аттар жекелик санда гана айтылат, жалпы аттар болсо жекелик жана көптүк санда айтыла берет. Кыргыз тилиндеги энчилүү аттар дайыма баш тамга менен жазылат.

Адамзаттык зат атоочтор дайыма адамды билдирет, же адамга тиешелүү болот да, ким? деген суроого жооп берет. Мисалы: бала, байке, эже, карындаш, жеңе, студент, инженер, комузчу, Алтын, Майрам, Карабагышова ж.б. Адамзаттык эмес зат атоочтор адамдан башка бардык зат атоочтор болуп, эмне? деген суроого жооп берет. Мисалы: аюу, коён, бүркүт, кызгалдак, булут, суу, бакыт, ой, санаа, Тайтору, Ташчайнар, Буудайык ж.б.

Конкреттүү зат атоочтор кол мене кармап элестерин, образдарын көз менен көрүүгө мүмкүн болгон заттарды билгизет. Мисалы: алма, жүзүм, таш, кум, чагылган, жалбырак, жип ж.б.

Абстракттуу зат атоочтор көз менен ачык-айкын көрүүгө, кол менен кармап билүүгө мүмкүн болбогон, бирок ой жүгүртүү аркылуу аныктала турган заттык түшүнүктөрдү атайт. Мисалы: акыл, билим, ой, турмуш, мамиле, таасир, адамгерчилик, жакшылык, жамандык, жаңылык ж.б.

3-тема. Зат атоочтун сан категориясы

Заттардын көптүгүн же жекелигин туюндуруу зарылдыгынан келип чыккан категория зат атоочтун сан категориясы деп аталат.

Зат атооч атооч сөздөр жекелик жана көптүк санда айтылат. **Жекелик сан** заттын жалгыз экендигин билгизет да, атайын мүчөлөр аркылуу жасалбайт. Ал бир, жалгыз деген сөздөрдүн зат атоочко айкашы аркылуу туюндурулат: бир китеп, жалгыз уй ж.б.

Кыргыз тилинде жекелик жана **көптүк санды** бири-биринен айырмалап турган грамматикалык каражат көптүктүн **-лар** мүчөсү болуп саналат. Бул мүчө уңгудагы үндүү, үнсүз тыбыштарга карата өзгөрүп 12 вариантта колдонулат: **-лар, -лер, -лор, -лөр -дар, -дер, -дор, -дөр, -тар, -тер, -тор, -төр**. Мисалы: үй-үйлөр, бала-балдар, китеп-китептер, шаар-шаарлар, тоо-тоолор ж.б.

Көптүк сандын **-лар** мүчөсү төмөнкү учурларда жалганбайт:

- 1.Жаратылышка байланышкан зат атоочторго: жаан, бурганак,асман,жер,суук, тоң, шамал ж.б.
- 2.Жылдын мезгилдерине:жай,жаз,кыш,күз
- 3.Кыймыл атоочторго: жашоо, чогуу, бөлүү, агартуу,
- 4.Абстракттуу маанидеги зат атоочторго: чыгармачылык, балалык, карылык, энелик, атак, эс-акыл, тилек
- 5.Энчилүү аттарга: Бишке, Нарын, Ош, Лондон, Асылбек, Азат.
- 6.Айлардын аттарына : январь, февраль, март ж.б.
- 7.Сан атоочтун жанындагы зат атоочко: 6 гүл, 10 студент, 5 кыз.

4-тема. Зат атоочтун жак категориясы.

Зат атооч баяндоочтук милдетти аткартып, ээнин кайсы жакта, кайсы санда турушуна ылайык баяндоочту ошол жакта, ошол санда өзгөрткөн мүчөлөр жак мүчө деп аталат. Сөздүн жак мүчөлөр менен өзгөрүшү жакталыш деп аталат.

Пикир алышууда сөздү айтып жаткан киши (1-жак) менен сөздү тыңшап жаткан киши (2-жак) аракетте болот. Пикир алышууга катышпагандар (3-жак) болот. Мисалы: Мен студентмин. Сен студентсиң. Сиз студентсиз. Ал студент

Зат атоочтун таандык категориясы

Сөзгө уланган мүчөлөр бир жакка таандык экенин көрсөткөндү таандык мүчөлөр дейбиз. Таандык мүчөлөр экиге бөлүнөт

1. Жак таандык. Жак таандык мүчөлөр таандыкты көрсөтүп, үч жактын бирин билдирет. Мүчөлөрү:–ым,- ың,- ы,-(сы),- ыбыз,- ыңыз,-ыңар; Мисалы: Менин кызым, Сенин кызың. Анын кызы.
2. Жалпы таандык. Зат атоочко жалпылыкты көрсөтүп, кимдики? эмненики? Деген суроого жооп берет, мүчөсү: -ныкы,-дыкы,-тыкы. Мисалы: Менин группамдыкы.Сенин атаңдыкы. Анын атасыныкы

5- тема. Зат атоочтун жөндөмө категориясы

Кыргыз тилинде жөндөмө категориясын түзүп турган алты жөндөмө бар. Бир сөздүн ар түрдүү жөндөмөлөр менен өзгөрүшү жөндөлүш деп аталат. Анын жөнөкөй жана татаал жөндөлүш деген эки түрү бар.

Таандык мүчөлөр уланбай турган сөздөрдүн жөндөмөлөр менен өзгөрүшү жөнөкөй жөндөлүш деп аталат.

Атооч	ини	бала-бакыра	шкаф	банк
Илик	ининин	бала-бакыранын	шкафтын	банкынын
Барыш	иниге	бала-бакырага	шкафка	банкыга
Табыш	инини	бала-бакыраны	шкафты	банкыны
Жатыш	иниде	бала-бакырада	шкафта	банкыда
Чыгыш	иниден	бала-бакырадан	шкафтан	банкыдан

Кыргыз тилиндеги аягы нк, ск, фт,кт, нг, нд, мн тыбыштары менен бүткөн сөздөрдүн жөндөлүшү алардын аягына бир үндүү тыбыштын кошулуп жазылат, болбосо, жөнөкөй жөндөлүштөн айырмасы жок. Аягы таандык мүчөлөр менен аяктаган зат атоочтордун жөндөлүшү татаал жөндөлүш деп аталат.

Атооч	атасы	үйүбүз	китебиңер
Илик	атасынын	үйүбүздүн	китебиңердин
Барыш	атасына	үйүбүзгө	китебиңерге
Табыш	атасын	үйүбүздү	китебиңерди
Жатыш	атасында	үйүбүздө	китебиңерде
Чыгыш	атасынан	үйүбүздөн	китебиңерден

3-модулдун темалары

1-тема. Сан атоочтун түрлөрү, жасалышы, колдонулушу.

Заттын санын, иретин, катарын, эсебинчамасын билдирип канча? нече? канчанчы? неченчи? канчоо? деген суроолорго жооп берген сөз түркүмүн сан атооч дейбиз. Бардык эле сан атоочтор жөнөкөй – бир сөздөн турган (бир, эки, үч, төрт, он, жүз, миң, миллион) жана татаал сан атоочтордон турат (он бир, он эки, эки жүз, онбеш ж.б.) Мисалы: Ысык-Көлдүн узундугу 177 километр, эң кең жери 58 километрге жетет. Сан атоочтор алтыга бөлүнөт.

1. Эсептик сан атооч. Заттын эсебин, санын көрсөтүп, канча? нече? деген суроолорго жооп берет. Мисалы: Жүз сомун болгончо, жүз досун болсун. Отуз өлчөп, бир кес.

2. Иреттик сан атооч. Заттын иретин, катарын көрсөтүп, канчанчы? нече-нчи? деген суроого жооп берет. Мисалы: Биринчи байлык ден соолук, экинчи байлык ак жоолук.

3. Жамдама сан атооч. Заттык жана сандык түшүнүктү жамдап көрсөтүп, канчоо? нечөө? деген суроого жооп берет. Жамдама сан атооч жети санга чейин эле болуп –оо, -өө мүчөлөрү менен жасалат. Мисалы: Бирөө бардыгы үчүн, бардыгы бирөө үчүн.

4. Чамалама сан атооч. Заттын санын чамалап, болжолдоп көрсөтүп, канчадай? канчаларда? канча чакты? канчага жакын? канча ашык? деген суроолорго жооп берип, -дай, -тай мүчөлөрү менен **ашык, ашуун, чакты, жакын** деген бөлүкчөлөр менен жасалат. Мисалы: Кырктай киши тойго келишти. Саат экилерде университетке кел.

5. Бөлчөк сан. Заттын санын майдалап, бүтүн сан менен бөлүктүн катышын көрсөтүп, канча? нече? деген суроого жооп берет. Мисалы: Кыргыз Республикасында 1995-жылы 1-январга карата аялдардын

саны 2,3 млн. адамды түзгөн. Калктын жалпы санынын аялдардын саны 51% түзгөн. Аялдардын орточо жаш курагы – 27,3 жаш болгон.

6.Топ сан. Заттын санын топ- тобу менен көрсөтүп, канчадан? нечеден? деген суроого жооп берет. Мисалы: Дене тарбия сабагында эки-экиден болуп тизилдик. Ар бир студентке бирден китеп берилди.

2-тема. Сын атооч жана анын даражалары

Заттын сын-сыпатын, өңүн -түсүн, белгисин, көлөмүн, даамын көрсөтүп, кандай? кайсы? деген суроолорго жооп берген сөз түркүмдөрүн сын атооч дейбиз. Мисалы: Оозу жаман, айылды булгайт, өтүгү жаман төрдү булгайт.

Сын атоочтун мүнөздүү белгилерине 1. Сын атоочко –лар мүчөсү уланбайт. 2. Сын атоочко жөндөмө мүчөлөр жалганбайт. 3. Таандык мүчө-лөр менен өзгөрбөйт. 4. Сүйлөмдө аныктоочтун, баяндоочтун, бышыктоочтун милдетин аткарат. Мисалы: Кызыл алма жедим (кызыл-аныктооч). Айлана жымжырт (жымжырт-баяндооч). Анара салкын учурашты (салкын-бышыктооч).

Сын атоочтор түзүлүшүнө карай экиге бөлүнөт: 1) жөнөкөй сын, 2) татаал сын. **Жөнөкөй сын** атоочтор да экиге бөлүнөт: тубаса сын, Туунду сын. Тубаса сын атоочтор уңгу түрүндө болот. Мисалы: жакшы, жумшак, борпоң, салкын мелүүн, тунук, суюк, топтоголок, тентек, шайыр, каралжын, мокок, шамдагай, шашкалаң, жалпак, берешен, жаш. Туунду сын атоочтор куранды мүчөлөрдөн жасалат. Мисалы: даамдуу, жайкы, мамлекеттик, айылдык, атчан тууганчыл, ишмер, боорукер. **Татаал сын** атоочтор кош жана кошмок сөздөдөн турат. Мисалы: Кош сөздөр: жалуу-жумшак, ачык-айрым, кызыл-тазыл, эски-уску, жаман-жакшы, ачуу-таттуу, ысык-суук, эстүү-баштуу, Жөө-жалаң, узун-кыска, жеңил-желпи. Кошмок сөздөр: ак жуумал, кара тору, колу ачык, ырайы суук, ак жолтой, тили узун, ырайы суук, куйма Кулак, маңдайы жарык, көзү ачык.

Сын атоочтор лексикалык мааниси боюнча экиге бөлүнөт.

1. Катыштык сын. 2. Сапаттык сын. **Катыштык сын атоочтор** заттын эмнеден жасалганын, эмнеге тиешеси бар экенин көрсөтүп, башка сөз түркүмдөрүнөн жасалат. Катыштык сан атооч даражага өзгөрбөйт. Мисалы: алтын саат, күмүш сөйкө, жибек жоолук, айылдык жигит, шаар-мектеп, мамлекеттик тил, улуттук университети, эл аралык академиясы. **Сапаттык сын атоочтор** заттын сын-сыпатын, өңүн-түсүн, көлөмүн, даамын, формасын, белгисин көрсөтүп, нукура сын атоочтордон турат. Сапаттык сын атоочтун төрт даражасы бар.

1. Жай даража заттын абалын, өңүн-түсүн, көлөмүн, даамын, формасын, белгисин жайынча, нормалдуу абалда көрсөтөт. Мисалы: тын, шайыр, таза, жоош, сылык.

2. Салыштырма даража жай сынга -ыраак мүчөсү менен караганда, салыштырганда бөлүкчөлөр менен жасалып, заттын сыны салыштырып көрсөтөт. Мисалы: тынчыраак, узунураак. Бул аудиторияга караганда тиги аудитория чоңураак.

3.Күчөтмө даража жай сындын белгилерин күчөтүп, көбөйтүп, ашырып көрсөтөт. Мисалы: таптаттуу, өтө чоң, чымкый кара, абдан семиз, аябай сулуу, бийик -бийик тоолор, сулуунун сулуусу.

4. Басаңдатма даража. Жай сындын белгилерин азайтып, кемитип көрсөтөт. Мисалы: Кылгылт, кызгылтым, ачык кызыл, агыш, агылжым, көгүш, көгүлтүр, саргыч, каралжын, бозомук.

3-тема. Тактоочтордун түрлөрү

Кыймыл-аракеттин ар түрдүү абалын көрсөтүп, -ча,-лап,-чылап,-лай,-лата,-ын,-гары мүчөлөрү менен жасалып, кантип?качан?канчалык?кандайча? деген суроолорго жооп берип, сүйлөмдө бышыктоочтун милдетин аткарган сөз түркүмүн тактооч дейбиз. Мисалы: Жакшы студент, жакшы окуйт(жакшы окуйт – тактооч).

Лексикалык мааниси боюнча төрткө бөлүнөт.

1.Мезгил тактооч. Кыймыл-аракеттин мезгилин көрсөтүп качан деген суроого жооп берет. Мисалы: бүгүн, эртең, бүрсүгүнү, быйыл, былтыр, жайында,кышында, кечинде, эртең менен, түштө, түнүчүндө, күндүз.

2.Орун тактооч. Кыймыл-аракеттин ордун көрсөтүп, кайда? деген суроого жооп берет. Мисалы: жогору, төмөн, ылдый, өйдө, алыс, ыраак, жакын, четте, алга, артта.

3.Сын-сыпат тактооч. Кыймыл аракеттин кантип жасалганын көрсөтүп, кантип?кандайча? деген суроого жооп берип, -ча,-лап,-чылап,-лай, мүчөлөрү мене жасалат. Мисалы: адамча, айбанча, тескеричинче, кокустан, кыргызча, кытайча, немисче, тез акырын, ылдам, жөө, өзүнчө, жекеме-жеке, бетме-бет, зорго, эптеп-септеп, араң, атайы, бат, беркер, алигиче, өзгөчө, шашылыш, ого бетер.

4.Сан-өлчөм тактооч.Кыймыл-аракеттин иштелиш өлчөмүн билдирип, канча?канчалык? деген суроого жооп берет. Мисалы: аз-аздан, аз-маз, бир аз, бир нече, ашык, кем, көп, аз, бир-бирден, болушунча, ушунчалык, ошончолук, мол.

4-тема. Ат атоочтордун түрлөрү.

Зат, сын, сан атоочтордун ордуна колдонулуп, бирок алардын белгилерин атабай, жалпылап көрсөткөн сөздөр ат атооч деп аталат. Ат атоочторго төмөнкүлөр кирет: мен, сен, ал, сиз, биз, силер, сиздер, алар, бул, тигил, тетигил, тээ тетигил, ким? эмне? кандай? кимге? эч ким, эч нерсе, бары, бүткүл, бүтүн, ар ким, ар бир, ар качан, ошол ж.б. Ат атоочтор мааниси боюнча алтыга бөлүнөт.

1.Жактама ат атооч. Затты үч жактын бирине таандык кылып көрсөткөн ким? кимдер? деген суроолорго жооп берген сөздөрдү, жактама ат атооч дейбиз. Мисалы: мен, сен, сиз, ал, биз, силер, сиздер, алар.

2.Шилтеме ат атооч. Бир затка карата шилтөө, жаңсоо иретинде айтылып, аралыкты көрсөтүп, кайсы? деген суроого жооп берет. Мисалы: бул, тигил, тетигил, тээ тетигил, мына ушул, алар, тигилер, ошолор.

3.Сурама ат атоочтор. Суроо маанисинде колдонулуп, бардык суроолуу сөздөр кирет. Мисалы: ким? эмне? качан? канча? нече? канчанчы? не-

ченчи?кайсы?кандай?кимдин?кимге? ж.б.

4.Таңгыч ат атооч. Тануу, жокко чыгаруу иретинде айтылган сөздөр, эч бөлүкчөсү менен жасалат. Мисалы: эч ким, эч качан, эч нерсе, эч бир, эч кандай, эч кайда, эчтеке, эч убакта ж.б.

5.Аныктама ат атооч. Заттын жалгыздыгын же көптүгүн аныктап, жалгыздыкты ар бөлүкчөсү менен жасалып: ар бир, ар качан, ар кайсы, ар кандай, ар ким, өз ат атоочтор кирет. Ал эми көптүгүн көрсөткөн ат атоочторго: баары, бардыгы, бүткүл, бүтүн, бардык аттуу ат атоочтор кирет.

6.Белгисиз(күдүк) ат атооч. Затты болжолдоп, бүдөмүк көрсөтүп, төмөнкүлөр кирет: кимдир бирөө, кайсы бир, алда кандай, алда эмне, алда ким, кандайдыр бир, бир нерсе, кай бир, кээ бир, бирдеме ж.б.

5-тема: Этиш жана анын грамматикалык категориялары

Этиш -кыймыл аракетти билдирип, эмне кылат?эмне кылып жатат? эмне кылды? деген суроого жооп берет. Этишттер түзүлүшүнө карай экиге бөлүнөт. 1.Жөнөкөй этиштер бир сөздөн турат. М: бар, кет, кел, отур, тур, жаз, жат ж.б. 2.Татаал этиштер эки же андан көп сөздө турат. М: окуп жатат, жазып отурат, келген экен, барган тура, жеп кел. Этиштин беш категориясы бар. Алар: **мамиле, ыңгай, чак, жак, сан** категориялары .

Этиштин мамиле категориясы.

Мамиле категориясы этиштин кыймыл-аракетке карата сүйлөмдүн ээсинин объектилик-субъектилик карым-катышта экендигин билдирүү үчүн колдонулат. Кыргыз тилинде мамиле категориясынын 5 түрү бар: **негизги, өздүк, кош, аркылуу, туюк.**

1.Негизги мамиле: - кыймыл-аракеттин ээ тарабынан иштелгендигин көрсөтөт. Туунду жана тубаса этиштер мамиле формаларынын жасалышы үчүн негиз болуп кызмат кылышат да, өзүнө тиешелүү мүчөсү жок. М: Айша кир жууду.

2.Кош мамиле: субъектилердин өз ара, же биргелешип иштешкен кыймыл-аракетин билдирет. Ал этиш сөздөргө **-ыш** мүчөсүнүн жалганышы аркылуу жасалат. М: Жүздөй жигит дүр этип аттанышып, карагайы көрктүү шаардай көрүнүп, балык жон тартып жаткан тоону бет ала бастырышты. (К.М)

3.өздүк мамиле - кыймыл-аракеттин реалдуу субъектиге багытталганын, же анын айланасында болгонун көрсөтүп, **- ын** мүчөсү менен жасалат. М: тоюн, ачын, аян, бошон, сактан, мактан ж.б.

Кээ бир этиштер сөздүн негизинде эле өздүк мамиледе болот. М: сагын, кубан, сүйүн, капалан, багын ж.б. Ал эми кээ бир этиштер өздүк мамилени түзбөйт. М: отур, тур, кет, бер, кел, жазжүр ж.б.

4.Туюк мамиледе этиштер сырттан болгон кыймыл-аракеттин грамматикалык субъектиге багытталганын билдирет. Мында субъект ошол кыймыл аракетти башынан өткөрөт, ага дуушар болот. **-ыл** мүчөсү менен жасалат. М: кабагы ачылды, жарпы жазылды,

1. Аркылуу мамиле: кыймыл-аракеттин башка бирөө тарабынан иштелгенин билдирет. Мүчөлөрү көп: -дыр, -кар - кыр, -каз/-кыз,-ар/-ыр, -ыз/-из, -сөт, -т, -ыт ж.б. М: өстүр, отургуз, чыгар, угуз, көрсөт.

4-модулдун темалары

1-тема.Этиштин ыңгай категориясы

Кыймыл-аракеттин чындыкта аткарылышына карата сүйлөөчүнүн мамилесин билдирет. Чындыкка карата бул мамилени билдирүү үчүн кыргыз тилинде беш ыңгай колдонулат: баяндагыч, буйрук, шарттуу, тилек, ниет.

1.Баяндагыч ыңгай - өткөн чак, учур чак, келер чак, түрүндө кыймыл-аракеттин аткарылышын ачык көрсөтөт: окудум, окуйм, окуйт. Мүчөлөрү: -а, -ды, -ган, -ыптыр, -чы ж.б.

2. Буйрук ыңгай - сүйлөөчүнүн тыңдоочуга же тыңдоочу аркылуу 3-жакка карата буйруу иретинде жасаган мамилени баяндайт. Буйрук ыңгайды этиштин негизги формасы уюштурат. Тубаса этиштер –оку, жаз, бол, бүт ж.б. –гын,-гыла, -ы?ыз, -сын, -ыш+сын, гы+ла мүчөлөрү жалганат.

3. Шарттуу ыңгай – аракет-кыймылдын иш жүзүнө ашырылышы үчүн шарт болуп түшкөн этиш. Мүчөсү –са. М: келсе, алса, ичсе, жатса, кайтса, айтса, ж.б.

4. Тилек ыңгай - сүйлөөчүнүн башкаларга каалаган каалоосу (оң же терс мааниде) ар башка, ар түркүн болгондугуна байланыштуу, аны уюштуруучу мүчөлөр да ар башка айын/йы, -гай+эле. М: барайын, жөнөйүн, келгей эле, ж.б.

5. Ниет ыңгай - аракет-кыймылдын жүзөгө ашырылышына карата сүйлөөчүнүн ниетин билдирет. Негизги мүчөсү –мак, -макчы. Мисалы: көрмөк, сунуштамак, айтмакчы, сурамакчы ж.б.

2-тема.Чак категориясы

Этиштин чак категориясы кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурда болуп жаткандыгын, же сүйлөп жаткан учурдан мурун болуп өткөндүгү, же болбосо иштин болорун көрсөтөт. Чак категориясы этишти башка сөз түркүмдөрүнөн айырмалоочу негизги белгилеринин бири.

Учур чак

Учур чак кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан мезгилинде болуп жатканын билдирет. Кыймыл-аракеттин жүрүшү речтин сүйлөнгөн мезгилинен мурда башталып, кийин да улантылышы мүмкүн. Учур чак түзүлүшүнө карата **жөнөкөй** жана **татаал** болуп экиге бөлүнөт.

1. Учур чактын жөнөкөй түрү. Бул түрү уңгуга мүчөнүн жалганышы аркылуу жасалат.

а) Учур чактын **-ууда** формасы (фонетикалык варианттары

менен). Бул формасы сүйлөнгөн убакта кыймыл-аракеттин созулуп жаткандыгын билдирет. Морфологиялык жагынан кыймыл-атоочтун **-оо//өө, -уу//үү** мүчөлөрү+жатыш жөндөмөсүнүн мүчөсүнөн турат.

б) Чакчылдардын **-е//-й** формасы аркылуу. Бул мүчөлөр чактык мааниге жак мүчөлөрүнүн жалганышы аркылуу гана жасалат.

2. Учур чактын татаал түрү. Бул **а-е-й, -ып** формасындагы чакчылдарга жак мүчө жалгана турган **жат, түр, отур, жүр** деген жардамчы этиштердин кошулушу аркылуу менен жасалат. Учур чактык маани көбүнчө ушул жол менен берилет; Мен бар+а жат+а+м. Эл кел+ип жат+а+т.

3-тема. Келер чак

Келер чак кыймыл-аракеттин сүйлөнгөн мезгилден кийин болорун билдирет. Келечекте болуучу кыймыл-аракеттин жүзөгө ашырылышы бирде күнөмсүз, ачык болсо, бирде күнөм туудурушу мүмкүн. Ушул маанисине карата келер чак айкын келер чак, арсар келер чак болуп өз ара экиге бөлүнөт.

1. Айкын келер чак. Айкын келер чак кыймыл-аракеттин болор, болбосун ачык көрсөтөт. Формалык белгиси боюнча учур чактын **-а-е-й** формасынан айрылбайт. Экөөнүн жасалышы бирдей: чакчылдардын **-а-е-й** формасына жак мүчөлөрүнүн жалганышы аркылуу уюшулат. Келер чактык же учур чактык мааниде колдонулушу сүйлөмдүн контекстиси боюнча аныкталат. М: Мен академияда окуйм. Мен сырттан окуу бөлүмүндө кийин окуйм.

2. Арсар келер чак. Келер чактын бул түрү кыймыл-аракеттин болор, болбосун арсар көрсөтөт. Арсар келер чактын морфологиялык көрсөткүчү болуп **-ар-ер** мүчөсү эсептелет. М: Жамиля бүгүн кеч келер.

4-тема. өткөн чак

өткөн чак сүйлөнүп жаткан мезгилден мурун болгон кыймыл-аракетти билгизет, кыймыл-аракет ар түрдүү кырдаалда жана ар кандай мезгилде болгондугуна карата өткөн чак өз ара төмөнкүдөй болуп бөлүнөт:

1. Айкын өткөн чак. Айкын өткөн чактын морфологиялык белгиси **-ды, -ты** мүчөсү. Ал кыймыл-аракеттин аткарылгандыгы сүйлөөчү үчүн айкын-ачык болгон учурда колдонулат. М.: Мен ойлогон максатыма жеттим.

2. Жалпы өткөн чак. өткөн чактын бул түрү этишке **-ган, -кан** мүчөсүнүн жалганышы аркылуу жасалат. **-ган, -кан** мүчөлүү этиш, жак мүчөсү жалганып, баяндоочтук милдетти аткарып турганда, өткөн иштин фактысын сүйлөнгөн мезгил үчүн баяндайт. М.: Студент тапшырманы өзү аткарган.

3. Капыскы өткөн чак кыймыл-аракеттин капысынан болуп өткөндүгүн билдирип, морфологиялык мүчөсү – **ып, -ыптыр**. М.: Мен өз убагында барыпмын, сен да барыптырсың.

4. Адат өткөн чак. өткөн чактын бул түрү адаттагы, же кайталанган кыймыл-аракетти билдирп, **-чу,-чү** мүчөсү менен жасалат, кээде-оочу, -уучу, үүчү мүчөлөрү колдонулат. М.: Айылда биз клубда концерт коюп берчүбүз, ырдап берчүбүз, бийлеп берчүүбүз.

5-тема. Атоочтуктар

Белгилүү бир убакытка тушташ кыймыл-аракетти заттын белгиси катарында көрсөтүүчү этиштин грамматикалык туунду формалары атоочтуктар деп аталат.

Атоочтуктар затты кыймылдык белгиси боюнча көрсөтүү, аныктоо зарылдыгынан келип чыккан: Мына майрам, мына кызык тамаша: ыр ырдаган ырчысы, комузун черткен комузчусу, бий бийлеген бийчиси, кыягын тарткан кыякчы, кыскасы бардыгы ушул жерде экен. Тамактын камын кылып жаткан басмачылар чаң-тополоң түштү. Атоочтуктар этиштик жана атоочтук касиеттерге ээ.

Этиштик касиети төмөнкүлөр: 1) кыймыл-аракетти билгизет: М.: Куш аяган киши көк карайт, ат аяган киши жер карайт. Сөздү угар жерге айт, сууну сиңер жерге төк; 2) мамиле, чак категорияларына ээ. 3) этиштик касиетин сакташып, өздөрү менен бирге айтылган сөздөрдү жөндөмөнүн тигил же бул формасында болушун талап кылат, б. а. аларды башкарышат.

Атоочтук касиеттери төмөнкүлөр:сын атооч сыяктуу, заттын белгисин билдиришип, аныктоочтук милдети аткарышат. М.:айдалган жер, окуган киши; ж. б.

Чакчылдар

Жакты жана чакты көрсөтпөй туруп, негизги этиштин кошумча кыймыл-аракетин билгизүүчү этиштик форма чакчылдар деп аталат. Чакчылдар негизги этиш менен бирге айтылган учурда аларды аныктоо, тактоо катарында кошумча кыймыл-аракетти билгизет, бышыктоочтук милдет аткарат. Мисалы: Ал каткырып күлдү Акшырая карады. Бул сүйлөмдөрдө каткырып, акшырая – чакчылдар Негизги кыймыл-аракетти тактоо, бышыктоо- чакчылдардын башкы мааниси. Чакчылдар менен аяктаган сөз тизмектерин чакчыл түрмөк дейбиз. Чакчыл түрмөк бир нече сөздөн турат, бары биригип бир гана суроого жооп берет, сүйлөмдө бышыктоочтун милдетин аткарат. Мисалы: Күн уясына жашынып, күүгүм кирип бара жатат. Желедеги байланган кулундар саан маалын күтүп, тыбырчылашат.

Кыймыл атоочтор

Кыймыл-аракеттин атын, же кыймылдын процессин билдирүүчү этиштин туунду формалары кыймыл атоочтор деп аталат. Кыймыл атоочтор этишке -оо, -уу, -ып, -мак, -май, -ыш мүчөлөрүнүн жалганышы аркылуу жасалат: баруу, келүү, кыйноо, жыйноо, олтуруш ж. б.

Кыргыз тили боюнча рефераттардын темалары

1. Тыныш белгилеринин коюлушу жөнүндөгү негизги эрежелер

2. Байланыштуу кеп(речь). Текст менен иштөө.
3. Кептин (речтин) стилдери
4. Иш кагаздарынын стилдери. Расмий иш кагаздарынын стили.
5. Расмий эмес иш кагаздарынын стили(арыз, тил кат, ишеним кат ж.б.)
6. Публицистикалык стиль жана анын колдонулушу.
7. Көркөм чыгармалардын стили.
8. Оозеки тилдин бөлүнүшү жана алардын айырмалары.
9. Жазма тилдин түрлөрү жана алардын айырмалары.
10. Тил илиминин жалпы маселелери.

Колдонулуучу адабияттар.

1. Абдулдаев Э., Давлетов С., Иманов А., Турсунов А., Кыргыз тили-Фрунзе., Мектеп. 1998.
2. Абдувалиев И., Сыдыков Т., Азыркы кыргыз тили. Бишкек, 1997.
3. Үсөналиев С., Кыргыз тилинин справочниги. Бишкек-2010.

8. Өзүн өзү текшерүү(самоконтроль) боюнча берилген суроолор

1-модуль боюнча

1. Фонетика-тыбыш жана тамга жөнүндөгү илим катары.
2. Кыргыз алфавитинин орус алфавитинен айырмачылыгы.
3. Жөнөкөй сүйлөмдүн түзүлүшү
4. Фонетикалык талдоону үйрөнүү
5. Орфоэпия жана орфографиянын эрежелери
6. Кыргыз тилинин үндөштүк мыйзамы
7. Суроолуу сүйлөмдөрдүн түрлөрү
8. Кыргыз тилинин муундары, басымы, ташымалы
9. Кыргыз тилинин лексикологиясы(түз, өтмө, лексикалык, грамматикалык) маанилер.
10. Синоним, антоним, омоним сөздөрү
11. Кыргыз тилиндеги архаизм, историзм, неологизм сөздөрү.
12. Кептин стилдеринин бөлүнүшү.
13. Расмий иш кагаздарынын стили(жобо, келишим, мыйзам)
14. Расмий эмес иш кагаздарынын стили(арыз, ишеним кат, тил кат)
15. Тексттерди өздөштүрүү: а) Кыргыз жазмасынын тарыхы, б) Орхон-Енисей жазмасы, в) Кыргыз этноними.

2-модуль боюнча

1. Сөздүн составы: унгу, мүчөгө ажыратуу, куранды, уланды мүчөлөр, жөнөкөй, татаал, кыскартылган, бириктирилген сөздөр.
2. Сөз түркүмдөрүнүн бөлүнүшү.
4. Багынычсыз татаал сүйлөм.
5. Зат атоочтун сан, жак категориялары.
6. Зат атоочтун жөндөмө, таандык категориялары. Энчилүү аттар.
7. Багынынкы татаал сүйлөмдүн түрлөрү.
8. Атоочтуктардын этиштик жана атоочтук касиеттери.
9. Иш кагаздары: келишим, жолдомо, токтом.
10. Тексттер: Мен окуган академия, Кыргызстандын белгилүү инсандары.

3-модуль боюнча

1. Сан атоочтун түрлөрү, жасалышы, колдонулушу.
2. Байламталуу жана байламтасыз багынынкы сүйлөм.
3. Жаны орфографияны өздөштүрүү.

- 4.Сын атоочтун даражалары, колдонулушу
- 5.Чакчылдардын жасалышы, колдонулушу.
- 6.Ат атоочтордун түрлөрү, колдонулушу.
- 7.Тактоочтордун түрлөрү, колдонулушу.
- 8.Этиштин категориялары: мамиле категориясы.Модалдык этиштер.
- 9.Иш кагаздары:акт, мүнөздөмө, түшүнүк кат.
- 10.Тексттер:Соода.Базар экономикасы. Бизнес жана бизнесмен.

4-модуль боюнча

- 1.Этиштин ыңгай категориясы
- 2.Багынынкы татаал сүйлөм.
- 3.Этиштин учур, келер чактары
- 4.Этиштин өткөн чагынын түрлөрү.
- 5.Этиштин өзгөчө формалары(атоочтуктар,кыймыл атоочтор, чакчылдар).
- 6.Байламталардын түрлөрү, колдонулушу.
- 7.Бөлүкчөлөрдүн түрлөрү, колдонулушу.
- 8.Модалдык сөздөрдүн колдонулушу.
- 9.Жандоочтордун жөндөмө менен колдонулушу.
- 10.Фразеологиялык туруктуу сөз айкашы, түрлөрү.
- 11.Иш кагаздары:буйрук,указ, буйрутма(распоряжение)
- 12Тексттер:Кыргызстандын банктары. Кыргызстандын валютасы, тарыхы, азыркы учуру. Кыргыз элинин салттары.

Урматтуу студенттер

Кыргыз тили курсун өздөштүрүү мезгилинде Сиздер төмөнкү берилген өз алдынча иштөөгө арналган тапшырмаларды аткарышыңар керек. Берилген тексттер билимиңерди текшерүү формасы болот.

Өз алдынча аткаруу үчүн тапшырмалар. 1-модуль боюнча.

- 1.**Жашылча-жемиштерди, өсүмдүктөрдү алфавиттин тартиби боюнча жазгыла. Үлгү: алма, бадыраң...
- 2-** Төмөнкү сөздөргө мүчө улап жазгыла.
Үлгү: январь-январда.Календарь, октябрь, дирижабль, медаль, король, портфель, циркуль мебель, декабрь, бюлетень, токарь, рояль, нефть, повесть, автомо-биль, фестиваль, сентябрь.
- 3-** Орус тили аркылуу кабыл алынган сөздөрдөн **в,ф,х,ц,щ,ь,ъ** тамгаларынын ар бирине бештен сөз жазгыла.
- 4- К,г,ж** тамгалары экиден тыбышты көрсөткөндөй ар бирине үчтөн макал-ылыкап, же сүйлөмдөрдөн келтиргиле.
Үлгү: Кыздуу үйдө кыл жатпайт. Кедей болсоң көчүп көр.
- 5-** Төмөнкү сөздөрдү туурасын оңдоп жазгыла.

Кийет, бойойун, айуу, сойойун, койойун, чийейин, жайайын, байуу, бойунча, жылмайат, чойуу, жойойун, койот, тийет, кыргыйек, куйат, сайат, тойот, тайата, тайене.

6- Төмөнкү сөздөргө мүчө улап жазгыла, алардын жазылышын унутпагыла! Үлгү: балл+ды, грамм+ды, теннис+ти...

лл: металл, миллион, миллиард, иллюстрация, целлофан, аллея;

мм: сумма, программа, килограмм, грамм, коммерция, телеграмма;

нн: тонна, теннис, колонна, ванна; **кк:** хоккей, аккумулятор, аккордеон;

пп: аппарат, группа, грипп, ипподром; **тт:** аттестат, киловатт, ватт;

рр: корректор, корреспондент, баррикада; **сс:** масса, касса, шоссе, комиссия, конгресс, бассейн.

7- Төмөнкү сөздөрдү орфографиялык жактан туура жазгыла.

Үлгү: Күштүү – күчтүү.

Кашты, ашты, кешти, чашты, туссуз, ушсуз, таарымба, Ишембай, муруңку, түңкү, качаңкы, наңга, көңгөн, коңгон, жалгамбы, көрүмбөйт, сосо, комуссуз, муссуз, тынштык, умаштай ашты, күлгөммүн, көргөммүн, төмөңкү, сүйүмбө, меммин, тумма, эгиңге, баргаммын,

8- «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүн» пайдаланып төмөнкү сөздөрдүн лексикалык маанилерин айтып бергиле.

Жаз, күрөш, адил, азык, жоо, бөрү, чөмүч, май, кулак,

9- Төмөнкү сөздөрдүн синонимдеш түгөйлөрүн тапкыла. Билүү, акылдаш, бак, акыйкаттык, бактылуу, татынакай, дидар.

10- Төмөндөгү сөздөрдүн омонимдерин тапкыла.

Кеч, айт, оюк, жай, кой, сыр, ат, жаш, жаз, бак, буу, ак, жар, кабак, карай, сыйыр, аяк, бак, кат, сок, бал.

11 Макалдардан антонимдерди тапкыла.

1) Акылдуу көөдөнүн көтөргөнчө, акылсыз муштумун көтөрөт. 2) Алган эри жарашса, кара катын ак болот. 3) Баатыр өлсө аты калат, коркок өлсө неси калат.

12- Неологизм сөздөрдүн лексикалык маанилерин жазып бергиле, өзүңөр да бул катарды уланткыла.

Бизнес, офис, мүдүр, менеджер, маркетинг, дилер, инновация, фирма, фермер, коммерсант, коррупция, банкрот, банкомат, турфирма, лицей, спонсор, демөөрчү.

13- Төмөндөгү историзм сөздөрдөн лексикалык маанилерин түшүндүргүлө. Аларды катыштырып сүйлөмдөрдү түзгүлө. Бекет, мунай, мухит, кан, ыстарчын, болуш, бек.

14. 1-Кептик тема: **Кыргыз жазмасынын тарыхы** (текст)

Байыркы кыргыздардын биздин доорго чейин жеткен китептери – таштагы оймо-чиймелери жана жазуулары болуп эсептелет. Кыргыз жазмасы тарыхый узак мезгилди басып өткөн. Кыргыз эли У1-Х11 кылымдарда Орхон – Эне-Сай, же руна жазмасын колдонушкан. Булар көлөмдүү балбалдарга, же тиричилик буюмдарына түрк элдеринин

тилинде жазылган жазуулар болгон. Азыркы учурда табылган байыркы кыргыздардын таш жазууларынын саны 120дан ашат. Алардын көпчүлүгү Орхон-Эне-Сай, Миңсуу өрөөнүндө 85, Монголияда, Таласта 16, Фергана, Ысык-Көлдө, Кавказда, атүгүл Венгрияда жолуккан жазуулар бар. Орхон-Эне-Сай эстеликтеринде сакталган байыркы түрк алфавити 39 тыбыштан турат, анын ичинде бешөө үндүү.

Арабдар Орто Азияна 10-кылымдарда басып алып, ислам динин таратышкан. Ислам дини менен кошо араб жазуусу кошо кирген. Араб алфавитин кыргыздар революцияга чейин колдонушкан. Ал эми 1924-28-жылдары реформаланган араб алфавитин колдонушкан. 1924-жылы Кыргыз автономиялык областынын чег арасы түзүлүп, араб алфавити кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүгүнө ылайыкталган: э, ү үндүү тамгалары кошулуп, кээ бир үнсүз тамгалар чыгарылган. Бирок араб алфавити кыргыз тилинин өсүшүн канааттандырган эмес. Анын төмөндөгүдөй кемчиликтери болгон. 1. Араб алфавитинин курамында ичке үндүүлөр жетишсиз болгон. 2. Бир эле тамга сөз башында, сөз ортосунда, сөз аягында ар түрдүү жазулган. 3. Араб алфавити оңдон солго карай жазылышы жазууну кыйындаткан. 4. Араб алфавитиндеги 24 тамга кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүгүн толук камтый алган эмес.

1926-жылы Бакуда өткөн Бүткүл Союздук тюркологдордун съездинде К. Тыныстанов латын графикасына өтүү боюнча доклад жасайт. 1927- жылы 27-декабрда кыргыз тили расмий түрдө латын алфавитине өткөн. Латын алфавитинде айрым тыбыштардын жетишсиздигинен 1928-жылы кыбачы белгиси, ө, ү, ң, х, в, ф тамгалары киргизилип, 1930-жылы баш тамгалар, 1938-жылы орус тилинен келген сөздөрдү туура жазыш үчүн ж тамгасы киргизилген. Латын алфавитинин кемчиликтери: 1. Латын алфавити саясий-коомдук терминдердин туура жазылышын камсыз кыла алган эмес. 2. Бир эле сөз орус тилинде да, кыргыз тилинде ар башка жазылган. 3. Бир республикада эки алфавиттин (орус, латын) колдонулушу кыйынчылык келтирген.

Орус алфавитин кирилицаны биз расмий түрдө 1941-жылдан бери колдонуп келе жатабыз. Орус алфавитиндеги бардык тамгалар кабыл алынып, анын окулушунда жалпы эрежелер сакталган. Кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүктөрүнө ылайык алфавиттин курамында ө, ү, ң тамгалары киргизилген. Ошондуктан азыркы кыргыз алфавитинде 36 тамга, 39 тыбыш, 14 үндүү, 22 үнсүз тамга бар. Бирок азыркы кыргыз алфавитинде да бир топ кемчиликтер бар. 1. Созулма үндүүлөр аа, оо, уу, өө, үү, ээ фонема катары сөздүн маанисин өзгөрткөндүктөн, алфавиттин курамына кириши керек. 2. Ошондой эле к, г, ж тамгалары экиден тыбышты көрсөткөндүктөн, казак тилиндегидей, экиден башка тамга берилиши керек. 3. Йоттошкон тамгалардын я, ё, ю, е орфографиясын тактабаса, көп каталар кетип жатат М: коёт-койот. Мындан башка дагы кемчиликтер бар, аларды ар бир адам өзү байкай алат.

Текст боюнча көнүгүүлөр

- 1- Тексттен бир муунду 10 сөздү таап, аларга сүйлөм түзгүлө.
- 2- Тексттен басым сөздүн аягына түшпөгөн 10 сөздү таап, аларга сүйлөм түзгүлө.
- 3- Тексттен эреже боюнча ташылбаган сөздөрдөн 20 сөздү таап, аларга сүйлөм түзгүлө.
- 4- Тексттеги төмөнкү сөдөргө фонетикалык талдоо жасагыла. Оймо-чиймелер, жазуулар, буюмдар, алфавит.
- 5- Тексттен орфографиялык нормадагы 10 сөз, орфоэпиялык нормадагы 10 сөздү таап, аларга сүйлөм түзгүлө.
- 6- Текстти окуп, текст боюнча 10 суроо түзгүлө.

15. 2-Кептик тема: Орхон-Енисей жазмасы(текст)

Байыркы кыргыздар биздин заманга чейинки доордо Орхон-Эне-Сай жазууларын пайдаланган. Ошол кездерде кыргыздардын өтө байларынын, таасирдүү уруктарынын жана урууларынын жеке “эн” болгондугун көрөбүз. Эне-Сай доорундагы “эн” тамганы бара-бара Алтайда жана Ала-Тоодо жаңа уруулары да колдонгон. Эне-Сай эстеликтеринин качан жазылгандыгы жөнүндө так маалымат жок. Акадмик В.В.Радлов 7-8-кылымда пайда болгон дейт. Ал эми академик С.Е.Малов шарттуу түрдө 5-6-кылымга таандык дейт, Хакас окумуштуусу Кызыласов 9-10-кылымга алып барат. Ал эми академик И.Батманов Эне-Сай жазуулары 5-9-кылымга таандык экенин далилдейт. Бул эстеликтер көп жылдар бою окулбай келет.

1893-жылы Даниянын Копенгаген университетинин профессору В.Томсен Орхон-Енисей тамгаларын окуганын кабарлайт. Ошол эле жылдары академик В.В.Радлов 1894-жылы 19-январда Күл-Тегин эстелигинин текстин окуп, анын котормосун сунуш кылат. Ошентип, Орхон-Енисей эстелиги табылып жана окулат. Жазуу түрк элдерине таандык экендиги аныкталат. Орхон-Енисей тексттерин түзүүчүлөр колдонгон жазуулар бир бирдиктүү системасын түзөт. Алар статистикалык жагынан гана айырмаланат. Орхон жазууларында 38 тамга, төртөө үндүү болсо, ал эми Енисей эстелигинде 39 тамга, бешөө үндүү болгон. Бул жазуулар жогортон төмөн, оңдон солго карай окулуп, жазылат. Анда баш жана кичине тамга болгон эмес. Энчилүү жана жалпы аттар бирдей даражада жазылган. Сан атоочтор сан менен белгиленбей, тамга менен белгиленген. Үндүү тыбыштар бирде жазылса, бирде жазылбай калган. Мындан тышкары, көптөгөн грамматикалык өзгөчөлүктөрүн азыркы окумуштуулар тактап, изилдөөнүн үстүндө иштеп жатышат.

Текст боюнча көнүгүүлөр

- 1- Тексттен бир муунду 10 сөздү таап, аларга сүйлөм түзгүлө.

2- Тексттен басым сөздүн аягына түшпөгөн 10 сөздү таап, аларга сүйлөм түзгүлө.

3- Тексттен эреже боюнча ташылбаган сөздөрдөн 20 сөздү таап, аларга сүйлөм түзгүлө.

4- Орхон-Енисей жазуулары боюнча кластер түзгүлө.

5- Тексттен орфографиялык нормадагы 10 сөз, орфоэпиялык нормадагы 10 сөздү таап, аларга сүйлөм түзгүлө.

6- Тексттен 5 сөз алып фонетикалык талдоо жасагыла

7- Текстти окуп, текст боюнча 5 суроо түзгүлө

1-модулдун тестти(1-вариант)

1. Фонетика деген эмне?

- а) сөздөрдүн грамматикалык маанисин жана сөз түркүмүн окуткан илим
- б) сүйлөмдүн түрлөрүн, сөз айкаштарын окуткан илим
- в) тилдеги тамгаларды жана тыбыштарды окуткан илим
- г) адабий тилдеги сөздөрдү туура айтуу эрежелери

2. Кыргыз тилиндеги тыбыштардын саны канча?

- а) 36   б) 14   в) 39   г) 22

3. Кыргыз тилинде канча тамга бар?

- а) 33   б) 39   в) 22   г) 36

4. Канча үндүү тамга бар?

- а) 22   б) 10   в) 14   г) 12

5. Канча үнсүз тамга бар?

- а) 25   б) 22   в) 14   г) 20

6. Канча үнсүз тыбыш бар?

- а) 25   б) 22   в) 39   г) 36

7. Кайсы тамгалар эки тыбыштан турат?

- а) аа, оо, уу, өө, үү, ээ   б) я, ё, ю, е, к, г, ж
- б) н, ң, з, с, д, т, г, к, ж, ш   в) я, ё, ю, е, щ, ц, х

8. Тыбышсыз тамгалар кайсылар?

- а) й, и   б) э, е   в) ь, ъ   г) н, ң

9. Кайсы тыбыш эки түрдүү тамга менен белгиленет?

- а) к, г,   б) ж, ш   в) н, ң   г) э, е

10. Кайсы үндүү тамгалар алфавитте жок, бирок сөздө колдонгондо маанисин өзгөртүп жиберет?

- а) к, г, ж, н, ң   б) а, аа, о, оо, э, ээ   в) аа, оо, уу, өө, үү, ээ   г) ө, өө, ү, үү, э, ээ

11. Кайсы тамгалар төл сөздөрдө колдонулбайт, бирок алфавитте бар?

- а) аа, оо, уу, ээ, өө, үү   б) я, ё, ю, е, ө, ү, ң   в) в, ф, ж, з, х, ц   г) в, ф, х, ц, щ, ь, ъ.

12. Кайсы үнсүз тамгалар эки тыбышты көрсөтөт, бирок алфавитте алар белгиленген эмес?

- а) к, г, щ,   б) ц, щ, х   в) к, г, ж   г) ж, ш, щ

13. Эринсиз үндүүлөр катышкан сөздөрдү белгиле.

- а) пияз, жүгөрү   б) сабиз, картөшкө,   в) алмурут, алма   г) алча, калемпир

14. Бул сөздөрдөгү эринчил үндүүлөр катышкан сөздөр кайсылар?

- а) жашылча, керемет, кайдыгерлик, көпөлөк
- б) береке, быйылкы, бороон, улукман
- в) борошо, көздөштүрүү, күүлүү, көмөлдүрүк
- г) акылдуу, чыдамкай, катаалдык

15. Алфавиттеги тамгаларды ирети менен санап кроссворддогу сандын ордуна тамганы коюп сөздөрдү тапкыла.

12	24	12	24	12
24		12		24
12	24	12	24	12
24		12		24
12	24	12	24	12

16. Кайсы сөздөрдө к тыбышы г болуп жумшарып айтылат

- а) көл, күү, көз
- б) кылым, кут, козу
- в) кыш, катуу, каз
- г) куш, кар, кагаз

17. Кайсы сөздөр туура жазылган.

- а) кашты, отусча
- б) жыгашчы, чымбы,
- в) наңга, меммин
- г) тузсуз, жүнбү

18. Төмөнкү сөздөрдүн орфоэпиясын аныктагыла

- а) күчтүү, качты
- б) жасса, түңкү
- в) эгинге, көрүнбөйт
- г) бүгүнкү, ичти

19. Төмөнкү сөздөрдү составына карай аныктагыла: бүгүн, быйыл, колкабыш, Мамбеталы

- а) кош сөз
- б) кошмок сөз
- в) бириккен сөз
- г) кыскартылган сөз

20. Төмөнкү сөздөрдүн муундарын аныктагыла: латынча, тоолордо, кабарла.

- а) ачык, жабык, туюк
- б) туюк, ачык, жабык
- в) ачык, туюк, ачык
- г) жабык, туюк, ачык

1-модулдун тестти(3-вариант)

1. Лексикологиянын изилдөө объектилери кайсылар?

- а. Сөз, сөз айкаштары, сүйлөм
- б. Сүйлөм, сүйлөм мүчөлөрү
- в. Эркин сөз айкашы, морфема
- г. Сөз, сөздүк курам, сөздүн мааниси

2. Лексикология төмөнкү бөлүмдөрдөн турат. Кайсынысы туура эмес?

- а. Семасиология
- б. Орфография
- в. Фразеология
- г. Лексикография

3. Кыргыз тилиндеги алтын, аяк, топчу, каалга, босого деген сөздөр кайсы тилден кабыл алынган?

- а. Иран
- г. Уйгур
- б. Араб
- д. Орус

4. Эл-калк-журт-калайык, бат-тез-дароо-ыкчам деген сөздөр кандай сөздөрдүн тобуна кирет?

а.Көп маанилүү г.Синоним б.Омоним г.Антоним

5. Кыргыз тили фразеологизмдерге абдан бай. Алар кепке көркөмдүк, образдуулук берип турат. Төмөнкүлөрдүн кайсынысы фразеологизм эмес?

а. Кара кылды как жарган б. Калптын казаны кайнабайт

в. Беш өрдөгүн учуруу г. Жабуулуу кара инген

6.Аалым, төңкөрүш, от араба, тил кат деген сөздөр кайсы топко кирет? а. Архаизм б. Историзм в. Диалектизм г. Неологизм

8. Кыргыз Республикасынын Конституциясы качан кабыл алынган?

а. 1991 г. 1993 б. 1989 в. 1999

9.Көп маанилүү сөздөрдү тапкыла

а. Китеп б. Тумак в. Кыргыз г. Ак

10. Абстрактуу маанилүү сөздөрдү тапкыла

а. Жыгач, айнек, жылдыз, ай, күн б. Ой, кыял, билим, ниет, тилек

в. Катуу, жумшак, таттуу, ачуу, ысык г. Терезе, дарак, үй, эшик

11. Кыргыз тили Кыргыз республикасынын мамлекеттик тили болуп качан кабыл алынган?

а. 1995 б. 1990 в. 1989 г. 1980

12. Көп маанилүү сөздү тапкыла?

а. Самоор б. Тамак в. Калпак г. Жаз д. Китеп

13. Кыргыз тилиндеги эскирген сөздөр эмне деп аталат?

а. Фразеологизмдер б. Архаизмдер в. Жаргондор г. Учкул сөздөр

14. Улуу-кичүү, бийик-жапыз, жакшы-жаман деген сөздөр кайсы топко кирет?

а. Кесип сөздөр б. Синонимдер в. Антонимдер г. өтмө маани

15. Ишкер, демөөрчү, эмкана, дыйкан, чарба деген кандай сөздөр?

а. Архаизм б. Неологизм в. Историзм г. Диалектизм

16. Кыргыз тили тилдердин кайсы тобуна кирет?

а. Славян б. Роман в. Кавказ г. Түрк д. Якут

17. Кыргыз тилиндеги “Кыргызча-орусча сөздүктү» ким түзгөн?

а. И.А.Батманов б. К.К.Юдахин в. К.К.Сартбаев г. Ж.Мукамбаев

18. Кыргыз тили фразеологизмдерге абдан бай. Алар кепке көркөмдүк, образдуулук берип турат. Төмөнкүлөрдүн кайсынысы фразеологизм эмес?

а. Биттин ичегисине кан куйган б. Жылын төө кылуу

в. Кыздуу үйдө-кыл жатпайт г. Сары майдай сактоо

19. Түрмө, көлөч, самоор, бөтөлкө, жарманке деген сүздөр кайсы тилден кабыл алынган

а. Араб б. Иран в. Монгол г. Өзбек д. Орус

20. Ордо, ай балта, зындан, нөкөр деген сөздөр кайсы топко кирет?

а. Историзм б. Неологизм в. Термин г. Диалектизм

Өз алдынча аткаруу үчүн тапшырмалар. 2-модуль боюнча.

1_ Берилген сөздөрдүн ичинен адегенде уңгу сөздөрдү, анан мүчө уланган сөздөрдү көчүрүп жазып, ар бирине сүйлөм түзгүлө.

Укук, атуу, доогер, коопсуздук, президент, соттор, беделдүү, жазалануучу, башчы, достук, килем, тазалык, чынчылдык, адилет, эреже, уюштуруу, жоопкерчилик.

2_ Төмөнкү сөздөрдү катыштырып сүйлөмдөрдү түзгүлө. Куранды жана уланды мүчөлөрдү тапкыла.

Коомдук ишмер, чебер аткаруучу, мыкты юрист, улуу комузчу, шыктуу обончу, багуудагы адамдар(иждивенцы), айыптоочу, жабырлануучу, доогер, документтин көчүрмөсү.

3_ Төмөнкү сөздөрдү катыштырып сүйлөмдөрдү түзгүлө, ар бир сөздүн маанисин чечкиле.

Жалгыз аяк жол, эл аралык келишим, бозүй, азык-түлүк, курал-жарак, төө куш, ата мекен.

4_ Төмөнкү кош сөздөрдү катыштырып, аңгеме түзгүлө.

Идиш-аяк, өткөн-кеткен, жайдыр-кыштыр, башма-баш.

5_ Төмөнкү татаал сөздөрдү тууралап жазгыла.

Кирпичечен, алпкаракуш, көзайнек, кийигот, айбалта, ташбака, денетарбия, кыркмуун, айрыгуйрук, карачыйырчык, бактерек, жылкычычимчык, жарышсөз.

6_ Жаныбарлардан, канаттуулардан 20 сөз, кесиптик термин-дерден 20 сөз, көптүк сандын мүчөсү-**лар** уланбаган 10 сөз жазгыла.

7_ Кош сөздөрдөн 20, кошмок сөздөрдөн 20, энчилүү аттардан 20, жалпы аттардан 20 сөздөрдү жазгыла.

8. Байыркы кыргыз эли. “Кыргыз” этноними.

Б.з.ч. 201-жышы Огуз хан өзүнүн көп колун батышты көздөй жиберип, гянь-гундар ээлеген жерди басып алат. Бул жупуну эскерилген маалыматтын мааниси эбегейсиз. Окумуштуулар талашсыз далилдеп чыккандай, гянь-гундар деп (гэгунь, цигу, кигу деген варианттар бар) кытайлар эң байыркы кыргыздарды аташкан. Түпкү тарыхы хуннулар менен динлиндерге байланышкан. Мына ошол маалыматтын аркасы менен б.з.ч. 3-кылымдын аягында эле кыргыздар ээлик кылган жерлер бар экенин билебиз. Болжол менен азыркы Монголиянын түндүк-батышында, азыркы Кыргыз – Көл (моңголчо Хирхис-ноор) аймагында жашашкан. Хуннулардын кысымынан негизги бөлүгү Энесай тарапка оогон. 5-кылымда өз алдынча мамлекет – Кыргыз кагандагы болгон. 840-жылы кыргыздар уйгур кагандыгын талкалап Чыгыш Түркстанга качкан уйгурларды кууп келип, Теңир-Тоо аймагына туруп калышкан. Ошентип, «кыргыз» деген этноним, түбү турк тамырынан тараган азыркы элдердин ысымдарынын эң байыркысы болуп саналат. Өзбектер, уйгурлар, казактар, түркмөндөр, татарлар, башкырлар ж.б. сыяктуу этнонимдер андан бир кыйла кийинчерээк пайда болгон. Кыргыздар Орто Азия жана Борбордук Азияда байыртадан бери белгилүү түрк элдеринен болуп саналат.

Алар өзбекистан, Таджики-стан, Казахстан ж.б. республикаларда жана Кытайда, Кызыл-Суу Кыр-гыз автономия областы, Афганистан, Пакистан Туркия ж.б. өлкөлөрдө жашашат. Тили боюнча кыргыздар түрк тилдеринин кыргыз-кыпчак тобуна кирет. Дини боюнча мусулман(сүннөттөр) динин тутушат.

“Кыргыз” деген аталыштын келип чыгышынын бир нече көз караш бар.1. “Кыргыз” деген “кырк йоз” (кырк уруу) дегенди билдирет дейт Петербургдун окумуштуусу түрколог В.В.Радлов. Бул жөнүндө “Манас” эпосунда жазылган. 2. Кээ бир окумуштуулар “кыргыз” деген атама кырк сандан келип чыккан дешет. Европада 12 сан, моңголдордо 9 сан ыйык деп эсептелинет. Ошондуктан “кыргыз” деген “кырка ыз” деген азыркы кырк санды билдирет деп эсептешет. 3.”Кыргыз” деген “кыр” “кер” деген сөздөн келип чыккан дешет. “Кыр” деген кыргызча тоонун башы. Бул эл тоолорду кезип көчүп жүргөндүктөн “кыр “кез”-ге өзгөргөн. Муну изилдөөчүлөр туура көрөт. 4. Кээ бир окумуштуулар “кыргыз” деген сөз “кыр” “кес” деген сөздөн келип чыккан деп ойлошот.”Кес” деген сөз фарсча “киши” дегенди билдирет.

Текст боюнча көнүгүүлөр

1- Тексттен омоним, синоним, антоним сөздөрдөн 5-тен таап сүйлөм түзгүлө

2- Тексттен архаизм жана историзм сөздөрдөн 5 сөздү таап, сүйлөм түзгүлө.

3- Тексттен эреже боюнча ташылбаган сөздөрдөн 5 сөздү тапкыла сүйлөм түзгүлө.

4- “Кыргыз” этноними боюнча кластер түзгүлө.

5- Тексттен неологизм 5 сөздү таап, аларга сүйлөм түзгүлө.

6- Текстти окуп, өзүңөрдүн оюңарды кошуп, толуктап жазып бергиле

9. Кыргыз санжырасы(текст)

Санжыра –(түрк элдеринде шежере,шажара, чежере ж.б.) эл жана урук тууралуу айтылып жүргөн оозеки чыгарма. Байыркы общиналык коомдо, өзгөчө анын аталык доорунун убагында келип чыккан. Жазуу пайда болгондон кийин өзүнүн маанисин жоготкон жана тарыхта хронология менен алмаштырылган. Бирок санжыра адепки маанисинде көчмөн элдин арасында, өзгөчө жазуусу жок элдердин арасында сакталып келген. Санжыра кыргыз элинин оор тагдырына күбө-тарых, анткени эки миң жылдын ичинде бир нече ирет жоголуп кетүү коркунучу болгон. Мунун көпчүлүгү жортуулдук мезгилде болду. Кыргыз эли бир да басып алуучулукка башын ийип турган эмес. Жер үчүн, мекен үчүн согуштар көпчүлүк учурда жеңилиш менен аяктаган. Душман байлыкты талаган. Ушундай учурда тирүү калгандардын милдети – өткөндү төкпөй-чачпай сактоо, аны укумдан-тукумга калтыруу эле. Мына ошентип уламыш чыккан. Урук, уруу, эл жөнүндөгү уламыш бара-бара санжырага айланган. Тирүү калгандар, жаш өспүрүмдөр, туткунга түшүп кеткендер өзүлөрүнүн жана ата-

бабаларынын ким экендигин унутпай укум-тукумга берүүлөрү зарыл болгон, кийин салтка айланган. Ар бир эркек бала жети жашка чейин жети атасынын ысымдарын билүүгө тийиш болгон. Кыргыз наама боюнча кыргыздар – кырк уруулуу кыргыз деп жазылган. Бул “Манас” эпосунда айтылат. Энесайда калган бир бөлүк кыргыздар XIV кылымда моңголдор менен болгон согушта жеңилип, ал жерден качып Тянь-Шань, Ысык-Көл, Таласка келип орундашат. Мына ушундай кыргынчылык абалда байыркы уруулардын аты өчүп, бирок адамдардын эсине сакталып калган. Кыргыздардын азыркы уруулары Чыңгызхандан кийин пайда болгон деп жазылган. Ала-Тоолук кыргыздар илгертеден аймактык жагынан аркалык жана ичкилик болуп экиге бөлүнгөн. Аркалык кыргыздар оң жана сол канатка бөлүнгөн. Санжыра боюнча оң канатка – Багыш, Адигине, Моңгуш, Азык, Бугу, Солто, Сарбагыш, Моңолдор, Карачоро(Суумурун), Саяк уруулары кирет. Сол канатка – Басыз, Жетиген, Кылыч тамга, Кытай, Мундуз, Карабагыш, Саруу кирет. Ичкиликке – Ават, Бостон, Жоокесек, Кесек, Нойгут, Тейит, Канды(Канглы), Дөөлөс, Найман, Кыпчак, Оргу уруулары кирет.

Текст боюнча суроолор

1. Санжыра деген эмне?
2. Санжыра кантип пайда болгон?
3. Байыркы уруулардын санжырасы деген эмне?
4. Азыркы уруулардын санжырасы деген эмне?
5. Азыркы уруулардын санжырасы кандай болуп бөлүнөт?
6. Сиздер жети атаңарды санагыла. Эмне үчүн аларды билиш керек?

2-модулдун тестти

1. Төмөнкү сөздөрдүн кайсынысы бир гана унгулардан турат.

- а) укук, дарыгер, ишкер   б) достук, тазалык, чынчыл
в) улут, урук, өлкө   г) бедел, башчы, камак

2. Төмөнкү сөздөрдүн кайсынысы мүчө менен жасалган .

- а) коопсуздук, адилет, аткар   б) тергөөчү, айыптоо, доoger
в) корк, зордоо, тыянак   г) далил, тапса, жетиштүү

3. Төмөнкү сөздөрдүн кайсынысы бир гана куранды мүчөлөрдөн турат.

- а) ашпозчу, ишкер, айдоочуга   б) башчы, сабакта, ширетүүчү
в) демөөрчү, бизнесмен, тергөөчө   г) мугалим, студент, окутууч

4. Төмөнкү сөздөрдүн кайсынысы бир гана уланды мүчөлөрдөн турат.

- а) атам, эжеме, агамды   б) ишкер, укукчу, финансист
в) зергер, бузгалтер, банкир   г) жездем, башчым, окуучум

5. Төмөнкү варианттын кайсынысы жөнөкөй сөздөн турат.

- а) алп кара куш, ташбака, аткулак   б) жазып отур, азык-түлүк,
в) төрага, сатуучу, кылмышкер,   г) кележатат, келип жатат

6.Төмөнкү макал-ылакаптарды толуктап, татаал сөздөрдүн астын сызгыла

Жакшы оозго аш - ... .Эт – этке, шорпо -... . Аш барган жерге, дарт ... . Аш – ээси менен, баш -... .

7. Карагат, меңдубана, кашкулак, чалагайым, балакат, жылаңбаш, жылаңайлак төмөнкү сөздөр кайсы түргө кирет

- а) кош сөз
в) жөнөкөй сөз
- б) кошмок сөз
г) бириккен сөз

8. Оюн-күлкү, күнү-түнү эл-журт, кыз-кыркын, аман-эсен, урук-тууган төмөнкү сөздөр кайсы түргө кирет.

- а) бириккен сөз
в) татаал сөз
- б) кош сөз
г) кошмок сөз

9. Бүгүн, быйыл, апар, алпар, кулач, бүрсүгүнү, унчукпа, өгүнү, өйүз, түнүчүндө төмөнкү сөздөр кайсы түргө кирет.

- а) бириккен сөз
в) татаал сөз
- б) кош сөз
г) кошмок сөз

10. Ж.б. – жана башкалар, д.у.с. – дагы ушул сыяктуулар, б.а. – башкача айтканда төмөнкү сөздөр кайсы түргө кирет.

- а) бириккен сөз
в) татаал сөз
- б) кыскартылган сөз
г) кошмок сөз

11. Кыргыз тилинде канча сөз түркүмдөрү бар.

- а) 10   б) 6   в) 12   г) 14

12. Сөз түркүмдөрү кандай түрлөргө бөлүнөт.

- а) сөз өзгөртүүчү, сөз жасоочу   б) маани берүүчү, кызматчы сөздөр
в) маани берүүчү, кызматчы сөздөр, өзгөчө сөз түркүмдөрү
г) маани бербөөчү, жандоочтор, кызматчы сөздөр.

13. Зат атооч, Сын атооч. Сан атооч. Ат атооч. Этиш. Тактооч- төмөнкү сөздөр кайсы сөз түркүмгө кирет

- а) кызматчы сөздөр
в) маани бербөөчү
- б) өзгөчө сөз түркүмдөрү
г) маани берүүчү

14. Таандык мүчөлөрдү көргөзгүлө.

- а. -са, -ба, -бы   б. -лар, -ла, -а
в. ын, -ыл, -ыш, -каз   г. -ым, -ын, -ыңыз, -сы, -ы

15. Жөндөмө, сан, жак мүчөлөрү мүчөнүн кайсы түрүнө кирет?

- а. Сөз жасоочу   б. Сөз өзгөртүүчү
в. Атоочтук жасоочу   г. Форма жасоочу

16. Морфологиянын изилдөө объектилери кайсылар?

- а. Тыбыш, тамга, фонема   б. Сөз, сөз айкашы
в. Сүйлөм, сүйлөм мүчөлөрү   г. Сөз түркүмдөрү, сөз составы

17. Сөз түркүмдөргө бөлүштүрүүнүн 3 принциби бар. Төмөнкүлөрдүн кайсынысы ашыкча?

- а. Семантикалык   б. Алфавиттик
в. Морфологиялык.   г. Синтаксистик.

18. Зат атоочтун категориялары кайсылар?

а. Мамиле, ыңгай, чак б. Сан, жөндөмө, жак, таандык
в. Даража г. Атоочтук, чакчыл

19. Кыял, кайгы, капа, сүйүү, ой, махабат деген сөздөр кайсы сөз түркүмүнө кирет?

а. Ат атооч б. Зат атооч в. Тактооч. г. Этиш.

20. «Бирге жүрөм эне тилин кадырлайм, Бул тил менен иштейм, сүйлөйм, ыр ырдайм» деген ыр саптарында белгиленген сөздөр кайсы сөз түркүмү?

а. Зат атооч б. Сын атооч в. Этиш г. Тууранды сөз

Өз алдынча аткаруу үчүн тапшырмалар. 3-модуль боюнча.

1- Төмөнкү эсептик сандарды иреттик, чамалама, жамдама сандарга алмаштырып жазгыла.

Бир, жыйырма, эки жүз элүү беш, он, отуз, төрт, алтымыш, үч.

2- Төмөнкү мүчөлөрдүн ар бирине үчтөн сын атооч түзгүлө.

-дуу, -луу, туу; -сыз; -кы, -чыл, -дай, -тай; -лык, -дык, -тык; -чан; -ий; -чаак.

3- Төмөнкү сын атоочторго антоним сын атоочторду тапкыла.

Чоң, узун, ичке, сонун, кара, ийри, тайыз, супсак, суук, ачка, сулуу.

4- Төмөнкү тактоочторду катыштырып кесибиңерге тиешелүү сүйлөмдөрдү түзгүлө.

Алдыда, ылдый, анада-санда. дайым, алигиче, эң оюлуу, таңга жуук, эртели-кеч, чынында, капысынан, өзгөчө, шашылыш, жекеме-жеке, тынымсыз, ашыкча, толтура, ого бетер.

5- Төмөнкү ат атоочторду жөндөгүлө. Мен, сен, ал, бул.

6- Төмөнкү этиштерден 5 мамилени учур чакта түзгүлө.

Көр, сүйлө, даярда, тапшыр, аткар.

7. "Менин өмүр баяным", "Менин досумдун келбети жана мүнөзү" аттуу эссе жазгыла.

8. Төмөнкү текстти окуп, текстке карата суроолорду түзгүлө, тактоочторду таап белгилегиле.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик түзүлүшү.

Кыргыз Республикасы 31- август 1991—жылдан баштап эгемендүү өлкө болуп саналат. Өлкөнүн ыйык белгилери бар, алар: туу, герб, гимн. Кыргыз Республикасынын борбору - Бишкек шаары, акча биридиги сом болуп саналат. Кыргыз Республикасынын Конституциясы 1993-жылы кабыл алынып, мамлекеттик башкарууда негизги мыйзам болуп саналат. Кыргыз Республикасында мамлекеттик бийликти Кыргыз Республикасынын Президенти аткарат. Мамлекеттик бийлик үчкө бөлүнөт: 1. Мыйзам чыгаруу. 2. Аткаруу. 3. Сот бутактары

1. Мыйзам чыгаруучу бийликке - Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши кирет. Ал 1 палатадан турат- мыйзам чыгаруучу жыйыны

2. Аткаруу бийлиги - Кыргыз Республикасынын өкмөтү жана жергиликтүү мамлекеттик администрациялар кирет.

3. Сот бутактарына - Конституциялык сот, Жогорку сот, Жогорку

Арбитраждык Сот, соттор жана сот адилеттиги системасынын судьялары кирет. Бул үч мамлекеттик бийликтер биргелешип, макулдашып иш аткарышат.

9. Төмөнкү текстти окуп, текстке карата суроолорду түзгүлө, сан атоочту, сын атоочторду, тактоочторду таап белгилегиле.

Кыргыз Республикасынын Конституциясы.

Кыргыз Республикасынын Конституциясы Жогорку Кеңешинин он экинчи сессиясында 1993-жылдын 5-майда кабыл алынган. Кыргыз Республикасынын Конституциясы сегиз бөлүмдөн түзүлгөн. Биринчи бөлүмдө Кыргыз Республикасынын жалпы принциптери, мамлекеттик түзүлүшү жана иши каралат. Экинчи бөлүмүндө жарандык маселер, адам укугу жана эркиндиги, жарандын укугу жана милдеттери жөнүндө айтылат, үчүнчү бөлүмдө президентти шайлоо, президенттин бийлик укугу каралат. Төртүнчү бөлүмүндө Жогорку Кеңеш жөнүндө, мыйзам чыгаруучу жыйынынын бийлик укуктары, мыйзам чыгаруу иши жөнүндө айтылат. Бешинчи бөлүмдө аткаруучу бийлик, өкмөт, мамалекеттик жергиликтүү администрация жөнүндө айтылат. Алтынчы бөлүмдө сот жана сот адилеттиги, жетинчи бөлүмдө жергиликтүү өз алдынча башкаруу, сегизинчи бөлүмдө Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү толуктоолорду киргизүү тартиби каралат.

3-модулдун тестти

1. Морфологиянын изилдөө объектилери кайсылар?
А. Тыбыш, тамга, фонема   Б. Сөз, сөз айкашы
В. Сүйлөм, сүйлөм мүчөлөрү   Г. Сөз түркүмдөрү, сөз составы
2. Сөз түркүмдөргө бөлүштүрүүнүн 3 принциби бар. Төмөнкүлөрдүн кайсынысы ашыкча?
А. Семантикалык   Б. Алфавиттик
В. Морфологиялык.   Г. Синтаксистик.
3. Зат атоочтун категориялары кайсылар?
А. Мамиле, ыңгай, чак   Б. Сан, жөндөмө, жак, таандык
В. Даража   Г. Атоочтук, чакчыл
4. Мен, сен, ал деген сөздөр кайсы сөз түркүмүнө кирет?
А. Ат атооч   Б. Зат атооч   В. Тактооч.   Г. Этиш.
4. «Бирге жүрөм эне тилин кадырлайм, Бул тил менен иштейм, сүйлөйм, ыр ырдайм» деген ыр саптарында белгиленген сөздөр кайсы сөз түркүмү?
А. Зат атооч   Б. Сын атооч   В. Этиш   Г. Тууранды сөз
6. Бирөө, экөө, үчөө, төртөө деген сөздөр сан атоочтун кайсы түрүнө кирет?
А. Эсептик   Б. Иреттик   В. Жамдама   Г. Чамалама
7. -лар мүчөсү кандай мүчө?
А. Жак   Б. Жөндөмө   В. Чак   Г. Көптүк
8. Зат атоочтун категориялары кайсылар?

А. Мамиле, ыңгай, чак Б. Сан, жөндөмө, жак, таандык
В. Даража Г. Атоочтук,

9. Менен, жана, анткени деген сөздөр кайсы сөз түркүмүнө кирет?
А.Тактооч Б. Этиш. В. Жандооч Г. Байламта

10. Катыштык сын атооч катышкан сөз айкашын тапкыла.

А. Айылдык китепкана Б. Сулуу кыз В. Жакшы адам Г. Чоң үй

11. Кыргыз тили чыгыш теги боюнча кайсы тилдердин тобуна кирет?
А. Индоевропа Б. Угро-фин
В. Иберий - кавказ Г. Түрк

12. Сөздүн маани берүүчү бөлүгү эмне деп аталат?

А. Мүчө Б. Фонема В. Тыбыш Г. Уңгу

7. Карагат, мендубана, кашкулак, чалагайым, балакат, жылаңбаш, жылаңайлак төмөнкү сөздөр кайсы түргө кирет

а) кош сөз б) кошмок сөз

в) жөнөкөй сөз г) бириккен сөз

8. Оюн-күлкү, күнү-түнү эл-журт, кыз-кыркын, аман-эсен, урук-тууган төмөнкү сөздөр кайсы түргө кирет.

а) бириккен сөз б) кош сөз

в) татаал сөз г) кошмок сөз

9. Бүгүн, быйыл, апар, алпар, кулач, бүрсүгүнү, унчукпа, өгүнү, өйүз, түнүчүндө төмөнкү сөздөр кайсы түргө кирет.

а) бириккен сөз б) кош сөз

в) татаал сөз г) кошмок сөз

10. Ж.б. – жана башкалар, д.у.с. – дагы ушул сыяктуулар, б.а. – башкача айтканда төмөнкү сөздөр кайсы түргө кирет.

а) бириккен сөз б) кыскартылган сөз

в) татаал сөз г) кошмок сөз

11. Кыргыз тилинде канча сөз түркүмдөрү бар.

а) 10 б) 6 в) 12 г) 14

12. Сөз түркүмдөрү кандай түрлөргө бөлүнөт.

а) сөз өзгөртүүчү, сөз жасоочу б) маани берүүчү, кызматчы сөздөр

в) маани берүүчү, кызматчы сөздөр, өзгөчө сөз түркүмдөрү

г) маани бербөөчү, жандоочтор, кызматчы сөздөр.

13. Жөндөмө, сан, жак мүчөлөрү мүчөнүн кайсы түрүнө кирет?

А. Сөз жасоочу Б. Сөз өзгөртүүчү

В. Атоочтук жасоочу Г. Форма жасоочу

14. Сын атоочтун категориясы кайсы?

А. Жөндөмө Б. Таандык В. Даража Г. Сан

15. Эч ким, эч нерсе, эч канча деген сөздөр ат атоочтун кайсы түрүнө кирет?

А. Таңгыч Б. Аныктама

В. Жактама Г. Күдүк

16. Этиштин өзгөчө формалары болуп атоочтуктар, чакчылдар, кыймыл атоочтор эсептелет: -ган, -ар, -бас деген мүчөлөр кайсы форманы уюштурат?

А. Чакчылды Б. Кыймыл атоочту В. Көптүк санды Г. Атоочтукту

17. «Кош -кош деп койлорду короодон чыгарат, өш-өш деп уйларды өзөндөн сугарат». Асты сызылган сөздөр кайсы сөз түркүмүнө кирет?

А. Байламта   Б. Тууранды сөз   В. Сырдык сөз   Г. Этиш

18. Таандык мүчөлөрдү көргөзгүлө.

А. -са, -ба, -бы   Б. -лар, -ла, -а

В. ын, -ыл, -ыш, -каз   Г. -ым, -ын, -ыныз, -сы, -ы

19. $3/5$, $1,7$, $4/6$ деген сан атоочтор кайсы топко кирет?

А. Эсептик   Б. Иреттик   В. Жамдама   Г. Топ   Д. Бөлчөк

20. Аябай көп, абдан кооз деген сын атоочтор кайсы даражада турат?

А. Жай   Б. Салыштырма   Г. Басаңдатма   Д. Күчөтмө

21. Сөз түркүмдөргө бөлүштүрүүнүн канча принциби бар?

А. 5   Б. 3   В. 6   Г. 2   Д. 4

22. Этиштин категориялары кайсы?

А. Ыңгай, мамиле, сан, чак, жак   Б. Жөндөмө, сан, жак, таандык

В. Даража, ыңгай, мамиле   Г. Таандык, чак, жөндөмө

23. Бүгүн, эртен, кеч, төмөн, жогору деген сөздөр кайсы сөз түркүмүнө кирет?   А. Зат атооч   Б. Сын атооч   В. Сан атооч   Д. Тактооч

24. Кыргыз тилинде канча жөндөмө бар?

А. 5   Б. 6   В. 7   Г. 4   Д. 3

25. -ган, -ар, -бас, -оочу, -уучу деген мүчөлөр эмне мүчөлөрү

А. Көптүктү билдирүүчү   Б. Жөндөмө

В. Атоочтук жасоочу   Д. Чакчыл мүчө

26. Катыштык сын атооч катышкан сөз айкашын тапкыла.

А. Бийик тоо   Б. Айылдык кыз   В. Терең көл   Г. Ак барак

27. $1/4$, $0,5$, $1/2$ деген сан атоочтор кайсы топко кирет?

А. Эсептик   Б. Иреттик   В. Жамдама   Г. Топ   Д. Бөлчөк

28. Го, ыя деген сөздөр кайсы сөз түркүмүнө кирет?

А. Тактооч   Б. Байламта   В. Бөлүкчө   Г. Сын атооч

29. -ган, -ар, -бас, -оочу, -уучу деген мүчөлөр эмне мүчөлөрү

А. Көптүктү билдирүүчү   Б. Жөндөмө

В. Атоочтук жасоочу   Д. Чакчыл мүчө

30. «Жакшыга жанаш, жамандан адаш» деген макалдагы зат атооч сөздөр сүйлөмдүн кайсы мүчөсү болду?

А. Ээ   Б. Баяндооч   В. Аныктооч   Г. Толуктооч

Өз алдынча аткаруу үчүн тапшырмалар. 4-модуль боюнча.

1- Төмөнкү этиштерден беш ыңгай келер чакта түзгүлө.

Айт, сана, ойно, иште, жаз.

2- Төмөнкү сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Окуйм, окуп жатам, окудум, жуунам, жуунайын, жуунса, жуунмак, тапшырдым, тапшыргын, тапшырса, тапшырмак, тапшыргай эле.

3- Төмөнкү этиштерден жөнөкөй жана татаал учур чакта

сүйлөм түзгүлө. Эс ал, укта, жат, тур, жаса, бар, ырда, бийле, ойно, алпар, апкел.

4-Төмөнкү этиштерден айкын жана арсар келер чакты түзгүлө.

Кара, кел, кет, бас, тур, отур, жүр, жаз, тап, жап, ая ич, же, жуу, изде, айт, ал, бер, кой, ат, кий, чеч, кубан, сагын, тазала, шыпыр, акта, боё, кат, сат, бак, ырда, ойно, ойло, жашын, бар, иште.

5-Төмөнкү этиштерден айкын жана арсар келер чакта сүйлөм түзгүлө. Иште, оку, жүр, тур, отур, жат.

6-Төмөнкү этиштерден өткөн чактын түрлөрү боюнча сүйлөм түзгүлө. Аткар, кайтала, оку, жаз, түшүн, кел, кет.

7-Төмөнкү этиштерден атоочтуктарды, чакчылдарды, кыймыл атоочторду түзүп, ар бирине сүйлөм келтиргиле.

Айт, сүйлө, көр, аткар, жаса, сат, тазала, шыпыр, акта, боё, көчүр.

8-Төмөнкү сөздөрдөн чакчылдарга сүйлөм түзгүлө.

Адвокат, рецидивист, өмүр, сыр, токтом, указ, тергөөчү, доочу, айыпкер

9-Төмөнкү тексти окуп, текстке карата 10 суроо түзгүлө, аларга жооп бергиле, этиштин мамилесин, ыңгайын таап белгилегиле.

Нооруз Майрамы.

Нооруз - бул бүткүл мусулман элинин жаңы жыл майрамы. Аны эки миң жылдан ашуун убакыттан бери 21- мартта тосушкан. Жаңы жылга карата жаңы кийимдерди даярдашкан. Ар бир адам эң даамдуу, эң сыйлуу тамак- ашын Ноорузга арнаган. Жаңы жылга карата даярдалган тамактардын ичинен өтө сыйлуу, өтө ширелүүсү сүмөлөк менен чоң көжө болот. Сүмөлөктү өнүп калган буудайдын данынан жасашкан. Ушул күнү ага -туугандар, достор, кошуналар, бири-бирине таарынышып журушса элдешип жана кечирим сурашкан. Кудайдан эски жылда кетирген катасын кечирүүнү суранып, элге бакыт-таалай, тынчтык тилешкен. Кайрымдуулук кылып кайыр-садага беришкен. Нооруз күнү ар бир үйдө арча түтөтүлүп, куран окутулган. Анын негизги мааниси диний ишенимге байланышат. Арча түтөтүп аластаганда арчанын түтүнүнөн ар кандай оору, кырсык, жамандыктар качып, айлана тазаланат. Арча түтөтүп аластоо төмөнкүдөй ыр менен коштолот: Алас-алас-алас!

Ар балээден калас!

Эски жыл кетти,

Жаңы жыл келди

Алас-алас-алас!

Ар балээден калас!

10. Төмөнкү тексти окуп, текстке карата 10 суроо түзгүлө, аларга жооп бергиле, этиштин учур чагын таап белгилегиле.

Үйлөнүү тою

Кудалашуу. Болочок кыз-күйөө тил табышып алышканын ата-энелерине билдиришип, алардын макулдугун алышат. Мындай учурда эки тарап, сеп берүү күнүн дайындашат, б.а. кудалашууга камданышат. Эгерде болочок кыздын ата-энелери бири-биринен алыс

жерде турушса, кыздын ата-энесине жуучулар жеберилет. Алар сөзсүз белек алып барышат. Жуучулардын сунушун кыздын ата-энеси туура табышса, ала келген белектер кабыл алынат. Ата-эне тарабы жуучуларга өз белегин тартулашат. Үйлөнүү тоюн өткөрүү күнүн белгилешип, тойго камына башташат

Кызды узатуу.Той адегенде сөзсүз түрдө кыздын үйүнөн башталып, күйөөнүн үйүндө аяктайт. Күйөө колуктусун алуу үчүн жолдоштору менен кыздын үйүнө барат. Күйөө жолдоштор кыздын үйүнө жакындап калганда, кезектешип ырдай башташат.Алар кыздын жеңеси “үйгө киргиле” деп чакырмайынча ырдай беришет да, ыр бир нече саатка созулат. Үйгө киришкен соң, баары бирге дасторконго отурушат. Дасторконго түркүн тамактар коюлат. Алар чоң тогуз табакка салынып келет, күйөө жолдоштор ар бир табакка акча ташташат. Мындан кийин күйөө балага кыз тарабы даярдаган жаңы кийимдер кийгизилет да, кыздын энеси, эжелери, “сарпай кут болсун”-деп тыйын чачышат. Кызды узатууга даярдык көрүлүп жаткан мезгилде айылдаш жигиттер кыздын кетишине тоскоолдук кылуу максатында машинанын кээ бир зарыл бөлүктөрүн катып коюшат. Бул кыздын башка айылдык күйөөгө чыгып жаткандыгына нааразылык белгисинде иштелет. Күйөө жолдоштон кыз акысын алышкандан кийин жигиттер өздөрү машинаны оңдоп коюшат кызды узатаарда энеси жана эже-сиңдилери кыз менен коштошуп, насаат мааниде кошок айтышат. Кыздын ата-энеси анын тебетейин алып, өзүнөн кичүү сиңдисине кийгизишет. Айылдаштары, туугандары кызга бата берип узатышат.

Келин келгенде. Келинди үйгө киргизердин алдында кайындары ага дандан, таттуулардан чачыла чачып, оозуна май салышат. Келин босогону аттаганда, кайын энеси башына жолук салышат. Келин кайын сиңдилери менен көшөгөнүн ичинде отурат. Келин көргөнү келгендерге ордунан туруп жүгүнөт. Ага бата беришет, да белектерин тартуулашат.Никелешүү каадасы аяктагандан кийин жигиттин ата-энеси эң кадырлуу кишилерден уул-келинге өкүл ата, өкүл эне коюшат. Алардын негизги милдети-келиндин таламын коргоо, ал жөнүндө дайыма камкордук көрүү.Үйлөөнү тою бүткөндөн кийин күйөөсүнүн тууган-туушкандары келинди отко киргизүү каадасын өткөрө башташат.Мындай чакыруунун негизги максаты келин отко киргенден кийин уруктун мүчөсү катары таанылат. Арадан бир жыл же андан көп убакыт өткөндөн кийин келин өзүнүн ата-энелериникине барып келет, муну төркүлөө дейт.

11.Төмөнкү тексти окуп, текстке карата 10суроо түзгүлө, аларга жооп бергиле, этиштин келер чагын таап белгилегиле.

Кол өнөрчүлүк

Дүйнө элдеринде кол өнөрчүлүктүн түрү көп. Кыргыздарда да кол өнөрчүлүктүн далай түрү бар. Кол менен жасалуучу иштин баардыгы кол өнөрчүлүгү деп аталат. Мында ар бир адам өзүнүн өнөрүн, чеберчилигин көрсөтө алат. Кол өнөрчүлүк буюмдары кыргыз элинин

турмушунда эзелтен кеңири колдонулуп келген, азыр да колдонулууда. Кыргыздар үйүн, идиш-аягын, кийим-кечесин, ал тургай музыкалык аспаптарын да өздөрү кол менен кооздоп жасап алышкан. **Бозүй** - кыргыз элинин байыркы мезгилден бери колдонулуп келе жаткан турак жайы. Ал - элдин жашоо-шартына ылайыкталган, жөнөкөй, жеңил, көчүп-конууга жана тигип чечүүгө ыңгайлуу көркөм үй. Аны чечип бүктөп койсо бир төөлүк гана жүк болот, тигип койсо адам жашай турган үйгө айланат. Бозүйдө урулган бир да мык жок. Дасыккан устабозүйдүн жыгачын жыйырма беш күндө жасайт, бозүй болсо чейрек кылым чыдайт. Бозүй негизинен жыгач, кийиз, чий, боочудан турат. Бозүйдүн баардык касиетин бириктирип, аны үй катары кармап турган борбор- бул түндүк алдындагы от жагылчу коломто. Коломтодон ары, босогонун карама-каршысында сандык коюлуп, такта орнотулуп, килем-килче, щырдак, алакийиз, жууркан-төшөк жана башкалар жайылат. Жүк алды төр болот, анда аксакалдар сыйлуу меймандар олтурат. Төрдүн оң жагы-чыгдан, ашкана эпчи жак, сол жагы-эр жак (ыпча). Эр жактагы керегедө ат жабдыктар, эркекке тийиштүү аспаптар, буюмдар илинет. Эпчи жагына аялдардын буюмдары коюлат жана чыгдан (ашкана чий) тартылып, анын ичинде тамак аш идиш аяк сакталат. Бозүйдүн жасалганы элибиздин улуттук кол өнөрчүлүгүнүн бай казынасын, элдин маданиятынын негизин түзөт.

12. Төмөнкү тексти окуп, текстке карата 10 суроо түзгүлө, аларга жооп бергиле, этиштин өзгөчө формалары: атоочтук, чакчыл, кыймыл атоочторду таап белгилегиле.

Кыргызстандын табияты

Кыргызстандын аймагы Орто Азиянын тундук - чыгыш бөлүгүнөн орун алган. Аянты- 198,5 миң чарчы чакырым. Кыргызстандын аймагы батыштан чыгышка 925 чакырымга созулат. Кыргызстандын көп аймагын эң бийик тоолор ээлейт. Жеңиш чокусу, Ленин чокусу, Кан Тенри чокуру бар. Кыргызстандын жери кең байлыктарга абдан бай. Бул жерде Таш Көмүр, сыман, алтын, коргомун, руда, ж.б. бар. Кыргызстан жер астындагы тузсуз таза сууга да бай. Ал чарбада кеңири пайдаланууда. Ошондой эле Кыргызстандын эң маанилуу дарыялардын бири - Нарын. Анын суусунун көптүгү Кыргызстан үчүн абдан маанилүү. Кыргызстанда көп көлдөр бар. Алар, Сары – Челек, Чатыр-Көл, Ысык-Көл. Тянь-Шань тоолорунан деңиз деңгээлинен 1606м. бийикте жайгашкан эң терең көлдөрдүн бири. Ысык-Көлгө тоо жана деңиз климатынын белгилери мүнөздүү. Кыргызстандын калкы - көп улуттуу. Жергиликтүү калкы негизинен- кыргыздар. Кыргыздардан башка орус, казак, өзбек, тажик, дунган жана башка улуттардын өкүлдөрү жашашат.

4-модулдун тестти

1. Этиштин канча чагы бар? А.5 Б.3 В.2 Г.6 Д.10

2. «Көп түкүрсө, көл болот, көл толкуса, сел болот». Белгиленген сөздөр кайсы сөз түркүмүнө кирет?
 А. Сын атооч   Б. Ат атооч   В. Этиш   Г. Зат атооч
3. Сөздүн тутумундагы жаңы маанини уюштуруучу мүчө.
 А. Уңгу   Б. Куранды   В. Уланды   Г. Фонема
4. Кыргыз тили тилдердин морфологиялык классификациясы боюнча кайсы топко кирет?
 А.Флективдүү Б.Агглютинативдүү В.Полисинтетикалык Г.Аморфтук
- 5.Жөндөмө мүчөлүү мүчөнүн кайсы түрүнө кирет?
 А. Сөз өзгөртүүчү   Б. Сөз жасоочу   В. Форма жасоочу   Г. Чакчылды
6. «Жаман адам белгиси - өз камы үчүн күйүнөт, жакшы адам белгиси -эл камы үчүн жүгүрөт». Асты сызылган сөздөр кайсы сөз түркүмүнө кирет?   А. Тактооч   Б. Сын атооч   В. Ат атооч   Г. Зат атооч
7. Жөндөлүштүн канча тиби бар?   А.7   Б.5   В.3   Г.2   Д.1
8. Агыш, көгүш, саргылт деген сын атоочтор кайсы даражада турат?   А.Жай   Б.Күчөтмө   В.Салыштырма   Г.Басаңдатма
9. Мага, сени, муну, буга мындан деген сөздөр кайсы сөз түркүмүнө кирет?   А.Сырдык сөз   Б.Тактоочтор   В.Модалдык сөз   Г.Ат атоочтор
10. Сан атооч заттын эмнесин билдирет?
 А. Кыймыл- аракетин   Б. Атын, санын   В. Санын, иретин   Г. Даамын
11. Сөз тркүмдөрүн, сөз курамын тил илиминин кайсы бөлүмү окутат?   А. Синтаксис   Б. Фонетика   В. Морфология   Г. Лексика
12. Сөздүн маани бербөөчү бөлүгү эмне деп аталат?
 А. Мүчө   Б. Уңгу   В. Сөз   Г. Сүйлөм   Д. Сөз айкашы
13. –дан кайсы жөндөмөнүн мүчөсү?
 А. Илик   Б. Барыш   В. Жатыш   Г. Чыгыш   Д. Атооч
14. Экинчи, бешинчи, жетинчи деген сөздөр сан атоочтун кайсы тобуна кирет?   А. Топ сан   Б.Иреттик   В. Эсептик   Г. Бөлчөк
15. «Көп түкүрсө көл болот, көл толкуса сел болот». Белгиленген сөздөр кайсы сөз түркүмүнө кирет?
 А. Сын атооч   Б. Ат атооч   В. Этиш   Г. Зат атооч
16. Төмөнкүлөрдүн кайсынысы этиштин категорияларына кирбейт?   А.Ыңгай   Б.Мамиле   В.Жөндөмө   Г.Чак   Д.Жак
17. Көптүктү билдирүүчү –лар мүчөсүнүн канча варианты бар?
 А. 7   Б. 12   В. 5   Г. 10   Д. 3
18. өткөн чактын түрлөрү кайсылар?
 А. Адат, капыскы, жалпы, айкын   Б.Этиш уңгулуу, атооч уңгулуу
 В. Белгисиз, айкын, алыскы, жакынкы   Г. Айкын, арсар
- 19.Учуу, салуу, окуу деген сөздөр кайсы сөз түркүмүнө кирет?
 А.Сырдык сөз   Б.Кыймыл атоочтор   В.Модалдык сөз   Г.Кызматчы сөз
- 20.Жаман адам белгиси - өз камы үчүн күйүнөт, жакшы адам белгиси -эл камы үчүн жүгүрөт». Асты сызылган сөз кайсы сөз түркүмүнө кирет?   А. Тактооч   Б. Сын атооч   В. Ат атооч   Г. Зат атооч

Текшерүү иши (Контрольная работа) модулдар боюнча

1-семестр

Тапшырмаларды алуу тартиби

Берилген төмөнкү таблица аркылуу тапшырмалардын варианттары алынат. Тапшырма студенттин фамилиясынын биринчи тамгасы боюнча алынат. Студенттин фамилиясынын биринчи тамгасы тапшырманын вариантынын номерин билдирет.

Студенттин фамилиясынын биринчи тамгасы	Варианттар
Е,И, М, Р, У, Ц,Ы,Я,В,	1
Б, Г, З,К, О,С, Ф,Ч, Э,А,	2
Д, Ж,Л, Н, П, Т, Х, Ш, Ю	3

1-модуль

1-вариант

1. Төмөнкү сөздөрдү туурасын оңдоп жазгыла.

Кийет, бойойун, айуу, сойойун, койойун, чийейин, жайайын, байуу, бойунча, жылмайат, чойуу, жойойун, койот, тийет, кыргыйек, куйат, сайат, тойот, тайата, тайене.

2. Төмөнкү сөздөргө мүчө улап жазгыла, алардын жазылышын унутпагыла! Үлгү: балл+ды, грамм+ды, теннис+ти...

лл: металл, миллион, миллиард, иллюстрация, целлофан, аллея;

мм: сумма, программа, килограмм, грамм, коммерция, телеграмма;

нн: тонна, теннис, колонна, ванна; кк: хоккей, аккумулятор, аккордеон;

пп: аппарат, группа, грипп, ипподром; тт: аттестат, киловатт, ватт;

рр: корректор, корреспондент, баррикада; сс: масса, касса, шоссе, комиссия, конгресс, бассейн.

3. Төмөнкү сөздөрдү орфографиялык жактан туура жазгыла.

Үлгү: Күштүү – күчтүү.

Кашты, ашты, кешти, чашты, туссуз, ушсуз, таарымба, Ишембай, муруңку, түңкү, качаңкы, наңга, көңгөн, коңгон, жалгамбы, көрүмбөйт, сосо, комуссуз, муссуз, тынштык, умаштай ашты, күлгөммүн, көргөммүн, төмөңкү, сүйүмбө, меммин, тумма, эгиңге, баргаммын,

4. «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүн» пайдаланып төмөнкү сөздөрдүн лексикалык маанилерин айтып бергиле.

Жаз, күрөш, адил, азык, жоо, бөрү, чөмүч, май, кулак,

5. Төмөнкү сөздөрдүн синонимдеш түгөйлөрүн тапкыла. Билүү, акылдаш, бак, акыйкаттык, бактылуу, татынакай, дидар.

6. Төмөндөгү сөздөрдүн омонимдерин тапкыла.

Кеч, айт, оюк, жай, кой, сыр, ат, жаш, жаз, бак, буу, ак, жар, кабак, карай, сыйыр, аяк, бак, кат, сок, бал.

7. Макалдардан антонимдерди тапкыла.

1) Акылдуу көөдөнүн көтөргөнчө, акылсыз муштумун көтөрөт. 2) Алган эри жарашса, кара катын ак болот. 3) Баатыр өлсө аты калат, коркок өлсө неси калат.

8. Неологизм сөздөрдүн лексикалык маанилерин жазып бергиле, өзүңөр да бул катарды уланткыла.

Бизнес, офис, мүдүр, менеджер, маркетинг, дилер, инновация, фирма, фермер, коммерсант, коррупция, банкрот, банкомат, турфирма, лицей, спонсор, демөөрчү.

9. Төмөндөгү историзм сөздөрдөн лексикалык маанилерин түшүндүргүлө. Аларды катыштырып сүйлөмдөрдү түзгүлө. Бекет, мунай, мухит, кан, ыстарчын, болуш, бек.

10. Түшүп калган үндүүлөрдү жана муундарды толуктап, сөздөрдүн толугун жазгыла.

Мурдум, айлым, орду, кардым, эрди, ойну, мойнуң, ийним, кайним, кайрып, ийрип, буйруп, сыйрып, эмки, араак, берээк, арстан, барскан, бүгүн, түндө, быйыл, быякта, тиякта, аякта, келатат, баратат, келибатат, барыбатат, окубатат, жазыбатат.

11. Үндөштүк мыйзамы бузулган сөздөрдү тапкыла.

Аңгеме, бейбаш, тоголок, боорукер, тууганчыл, жыргал, илим, ишен, анткор, таттуу, туздуу, судуу, алмалар, жүзүмдөр, арчалар, карагаттар, упай, тузак, мугалим, офис, китеп, дептер, экономика, бухгалтер, саламат, самоор, чиркөө, мээлей, дүкөн, күнөө, мээрим

12. Төмөнкү сөздөргө **-ты, -ды, -га, -ка** мүчөлөрүн улап жазгыла. Эмне үчүн экиден **тт, дд, гг, кк** жазылганын аныктагыла.

Жамаат, коркут, текст, тест, бошот, суут, семирт, уялт, кет, жет, өт, үйрөт, аттестат, ызаат, шоколад, поезд, адилет, лимонад, подъезд, эмгек, барак, табак, жүрөк, табышмак, эшик, жоомарттык, кайрымдуулук, тамак, азык-түлүк.

13. Төмөнкү асты сызылган сөздөргө фонетикалык талдоо жаса.

Аалам – бул бизди курчап турган чексиз, түбөлүктүү дүйнө. Түн ичинде асманды карасаң сансыз жылдыздарды көрөсүң. Жарык нур бир секундда үч жүз миң километр ылдамдыкта тарайт. Ошол нур Күндөн Жерге сегиз мүнөттө жетет, Проксима жылдызы Жерге төрт жыл, төрт айда араң жетет.

14. Төмөнкү сөздөрдү туура ташымалда. Үлгү: кагаз - ка-газ.

Кыргыз этноними, жылнаамасы, Энесай чөлкөмү, мамлекет, өмүр, сүрүшкөн, Яглахар, хан, уулум, жазуу, эстелиги, устаты, жүз ээр, турак, жай, чие, ысык, ата, эже, атак, даңк, түрк каганаты, баалуу, маалыматтар, боё, сыя, БУУ, тилдердин, МАУПФиБ, ЖОЖ

15. Төмөнкү сөздөрдүн басымдарын туура койгула.

Мураталы 15-16 жашка чыкканда эл арасына Чоң комузчу болуп таанылган. Ал мындайча. Бугу элинин алдына атактуу комузчу чыгарбаган Чыңгышбай менен Мураталынын атасы Күрөңкөй чертишет. Эки комузчу алмак-салмак күү чертишет.

16. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүн» пайдаланып төмөнкү сөздөрдүн лексикалык маанилерин айтып бергиле.

Жаз, күрөш, адил, азык, жоо, бөрү, чөмүч, май, кулак, кымыз, өтмөк, азуулуу, жырткыч, ак, кара, кырк, кызыл, жүрөк, түлкү, алтын.

17. Сүйлөмдүрдүн өтмө маанидеги сөздөрдү тапкыла жана алардын түз маанисин атагыла.

Азуулуга бар заман, азуусузга тар заман. Бөрү азыгы-жолдон, эр азыгы-элден. Ак ниеттин жүргөнү- күлкү, арамзанын жүргөнү- түлкү, таянганы мүлкү.

18. Кыргыз тили фразеологизмдерге абдан бай. Алар кепке көркөмдүк, образдуулук берип турат. Төмөнкүлөрдүн кайсынысы фразеоло-гизм эмес?

- а. Биттин ичегисине кан куйган   б. Жылын төө кылуу
в. Кыздуу үйдө-кыл жатпайт   г. Сары майдай сактоо

19. **Түрмө, көлөч, самоор, бөтөлкө, жарманке** деген сүздөр кайсы тилден кабыл алынган

- а. Араб   б. Иран   в. Монгол   г. Өзбек   д. Орус

20. **Ордо, ай балта, зындан, нөкөр** деген сөздөр кайсы топко кирет?

- а. Историзм   б. Неологизм   в. Термин   г. Диалектизм

2-вариант

1. Фонетика деген эмне?

- а) сөздөрдүн грамматикалык маанисин жана сөз түркүмүн окуткан илим
б) сүйлөмдүн түрлөрүн, сөз айкаштарын окуткан илим
в) тилдеги тамгаларды жана тыбыштарды окуткан илим
г) адабий тилдеги сөздөрдү туура айтуу эрежелери

2. Кыргыз тилиндеги тыбыштардын саны канча?

- а) 36   б) 14   в) 39   г) 22

3. Кыргыз тилинде канча тамга бар?

- а) 33   б) 39   в) 22   г) 36

4. Канча үндүү тамга бар?

- а) 22   б) 10   в) 14   г) 12

5. Канча үнсүз тамга бар?

- а) 25   б) 22   в) 14   г) 20

6. Канча үнсүз тыбыш бар?

- а) 25   б) 22   в) 39   г) 36

7. Кайсы тамгалар эки тыбыштан турат?

- а) аа, оо, уу, өө, үү, ээ   б) я, ё, ю, е, к, г, ж
б) н, ң, з, с, д, т, г, к, ж, ш   в) я, ё, ю, е, щ, ц, х

8. Тыбышсыз тамгалар кайсылар?

- а) й, и   б) э, е   в) ь, ъ   г) н, ң

9. Кайсы тыбыш эки түрдүү тамга менен белгиленет?

- а) к, г,   б) ж, ш   в) н, ң   г) э, е

10. Кайсы үндүү тамгалар алфавитте жок, бирок сөздө колдонгондо маанисин өзгөртүп жиберет?

- а) к, г, ж, н, ң   б) а, аа, о, оо, э, ээ   в) аа, оо, уу, өө, үү, ээ   г) ө, өө, ү, үү, э, ээ

11. Кайсы тамгалар төл сөздөрдө колдонулбайт, бирок алфавитте бар?

а) аа, оо, уу, ээ, өө, үү б) я, ё, ю, е, ө, ү, ң в) в, ф, ж, з, х, ц г) в, ф, х, ц, щ, ь, ъ.

12. Кайсы үнсүз тамгалар эки тыбышты көрсөтөт, бирок алфавитте алар белгиленген эмес?

а) к, г, щ, б) ц, щ, х в) к, г, ж г) ж, ш, щ

13. Эринсиз үндүүлөр катышкан сөздөрдү белгиле.

а) пияз, жүгөрү б) сабиз, картөшкө, в) алмурут, алма г) алча, калемпир

14. Бул сөздөрдөгү эринчил үндүүлөр катышкан сөздөр кайсылар?

а) жашылча, керемет, кайдыгерлик, көпөлөк

б) береке, быйылкы, бороон, улукман

в) борошо, көздөштүрүү, күүлүү, көмөлдүрүк

г) акылдуу, чыдамкай, катаалдык

15. Көп маанилүү сөздү тапкыла?

а. Китеп б. Тумак в. Кыргыз г. Укта

16. Кыргыз тилиндеги эскирген сөздөр эмне деп аталат?

а. Фразеологизмдер б. Архаизмдер в. Жаргондор г. Учкул сөздөр

17. Улуу-кичүү, бийик-жапыз, жакшы-жаман деген сөздөр кайсы топко кирет?

а. Кесип сөздөр б. Синонимдер в. Антонимдер г. өтмө маани

18. Ишкер, демөөрчү, эмкана, дыйкан, чарба деген кандай сөздөр?

а. Архаизм б. Неологизм в. Историзм г. Диалектизм

19. "Кыргыз жазмасынын тарыхы" текст боюнча 10 суроо берип ага жооп бергиле.

20. "Орхон-Енисей жазмасы" тексти боюнча 10 суроо берип, ага Жооп бергиле.

3-вариант

1. Төмөнкү сөздөрдү орфографиялык жактан туура жазгыла.

Үлгү: Күштүү – күчтүү.

Кашты, ашты, кешти, чашты, туссуз, ушсуз, таарымба, Ишембай, муруңку, түңкү, качаңкы, наңга, көңгөн, коңгон, жалгамбы, көрүмбөйт, соссом, комуссуз, муссуз, тынштык, умаштай ашты, күлгөммүн, көргөммүн, төмөңкү, сүйүмбө, меммин, тумма, эгиңге, баргаммын,

2. «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүн» пайдаланып төмөнкү сөздөрдүн лексикалык маанилерин айтып бергиле.

Жаз, күрөш, адил, азык, жоо, бөрү, чөмүч, май, кулак,

3. Төмөнкү сөздөрдүн синонимдеш түгөйлөрүн тапкыла. Билүү, акылдаш, бак, акыйкаттык, бактылуу, татынакай, дидар.

4. Төмөндөгү сөздөрдүн омонимдерин тапкыла.

Кеч, айт, оюк, жай, кой, сыр, ат, жаш, жаз, бак, буу, ак, жар, кабак, карай, сыйыр, аяк, бак, кат, сок, бал.

5. Төмөнкү сөздөрдү туурасын оңдоп жазгыла.

Кийет, бойойун, айуу, сойойун, койойун, чийейин, жайайын, байуу, бойунча, жылмайат, чойуу, жойойун, койот, тийет, кыргыйек, куйат, сайат, тойот, тайата, тайене.

6.Түшүп калган үндүүлөрдү жана муундарды толуктап, сөздөрдүн толугун жазгыла.

Мурдум, айлым, орду, кардым, эрди, ойну, мойнуң, ийним, кайним, кайрып, ийрип, буйруп, сыйрып, эмки, араак, берээк, арстан, барскан, бүгүн, түндө, быйыл, быякта, тиякта, аякта, келатат, баратат, келибатат, барыбатат, окубатат, жазыбатат.

7.Үндөштүк мыйзамы бузулган сөздөрдү тапкыла.

Аңгеме, бейбаш, тоголок, боорукер, тууганчыл, жыргал, илим, ишен, анткор, таттуу, туздуу, судуу, алмалар, жүзүмдөр, арчалар, карагаттар, упай, тузак, мугалим, офис, китеп, дептер, экономика, бухгалтер, саламат, самоор, чиркөө, мээлей, дүкөн, күнөө, мээрим

8.Төмөнкү сөздөрдүн антонимдерин тапкыла.

Ак, жер, бийик, алыс, кошуу, кемүү, достук, кел, өмүр, уу, күн, боорукер, ач, ал, кубаныч, пайда, түндүк, батыш, күңгөй, бейиш, мышык, ыйлады, күлдү, узун

9.Берилген макалдардын экинчи бөлүгүн тапкыла, антонимдердин кайсы түрүнө кирерин белгилегиле.

Жакшы адам белгиси - ... . Жаман адам белгиси - ... . Балалуу үй - ..., баласыз үй - ... . Ач бала ток бала менен ойнобойт ... . Жаман айтпай жакшыжок ... .

10.Төмөндөгү историзм сөздөрдөн лексикалык

маанилерин түшүндүргүлө. Аларды катыштырып сүйлөмдөрдү түзгүлө. Бекет, мунай, мухит, кан, ыстарчын, болуш бек, аламан, барымта, манап, элүү башы, датка, жүз башы, жаргылчак, найза, ай балта, соот, чокмор, бардеңке.

11.Архаизм сөздөрдү пайдаланып сөз айкаштарын түзгүлө жана түшүдүрмөсү жазгыла. Тил зым, чоюн жол, от араба, кара бука, урият, өзгөрүш, уюк, күрс, аккөп

12.Ата-журт жөнүндө 10 макал-ылакап келтиргиле.

13.Бат-тез-дароо-ылдам-чапчаң-көз ачып жумганча-бир заматта деген сөздөр кайсы топко кирет?

а. Неологизмдер б. Архаизмдер в. Синонимдер г. Антонимдер

14.Бул термин кыргыз тилинде «туура жазам» дегенди туюндурат. Ал кайсы термин?

а. Орфография б. Орфоэпия в. Пунктуация г. Синекдоха

15. Кыргыз тилинин «Орфографиялык сөздүгүн» ким түзгөн?

а. Жапаров Ш. б. Юдахин К.К. в. Юнусалиев Б.М. г. Карасаев Х.

16. Бат-тез-дароо-ылдам-чапчаң-көз ачып жумганча-бир заматта деген сөздөр кайсы топко кирет?

а. Неологизмдер б. Архаизмдер в. Синонимдер г. Антонимдер

17.Бул термин кыргыз тилинде «туура жазам» дегенди туюндурат. Ал кайсы термин?

- а. Орфография б. Орфоэпия в. Пунктуация г. Синекдоха
18. Кыргыз тилинин «Орфографиялык сөздүгүн» ким түзгөн?
а. Жапаров Ш. б. Юдахин К.К. в. Юнусалиев Б.М. г. Карасаев Х.
19. Кыргыз тилиндеги «Кыргызча-орусча сөздүктү» ким түзгөн?
а. И.А.Батманов б. К.К.Юдахин в. К.К.Сартбаев г. Ж.Мукамбаев
20. "Байыркы кыргыз эли. Кыргыз этноними "тексти боюнча 10 суроо берип, ага жооп бергиле.

2-модуль.

1-вариант

1.Төмөнкү сөздөрдүн кайсынысы бир гана унгулардан турат.

- а) укук, дарыгер, ишкер б) достук, тазалык, чынчыл
в) улут, урук, өлкө г) бедел, башчы, камак

2.Төмөнкү сөздөрдүн кайсынысы мүчө менен жасалган .

- а) коопсуздук, адилет, аткар б) тергөөчү, айыптоо, доoger
в) корк, зордоо, тыянак в) далил, тапса, жетиштүү

3. Төмөнкү сөздөрдүн кайсынысы бир гана куранды мүчөлөрдөн турат.

- а) ашпозчу, ишкер, айдоочуга б) башчы, сабакта, ширетүүчү
в) демөөрчү, бизнесмен, тергөөчө г) мугалим, студент, окутууч

4.Төмөнкү сөздөрдүн кайсынысы бир гана уланды мүчөлөрдөн турат.

- а) атам, эжеме, агамды б) ишкер, укукчу, финансист
в) зергер, бузгалтер, банкир г) жездем, башчым, окуучум

5.Төмөнкү варианттын кайсынысы жөнөкөй сөздөн турат.

- а) алп кара куш, ташбака, аткулак б) жазып отур, азык-түлүк,
в) төрага, сатуучу, кылмышкер, г) кележатат, келип жатат

6.Төмөнкү макал-ылакаптарды толуктап, татаал сөздөрдүн астын сызгыла

Жакшы оозго аш - ... .Эт – этке, шорпо -... . Аш барган жерге, дарт ... . Аш – ээси менен, баш -... .

7.Карагат, меңдубана, кашкулак, чалагайым, балакат, жылаңбаш, жылаңайлак төмөнкү сөздөр кайсы түргө кирет

- а) кош сөз б) кошмок сөз
в) жөнөкөй сөз г) бириккен сөз

8.Оюн-кулку, күнү-түнү эл-журт, кыз-кыркын, аман-эсен, урук-тууган төмөнкү сөздөр кайсы түргө кирет.

- а) бириккен сөз б) кош сөз
в) татаал сөз г) кошмок сөз

9. Бүгүн, быйыл, апар, алпар, кулач, бүрсүгүнү, үнчүкпа, өгүнү, өйүз, түнүчүндө төмөнкү сөздөр кайсы түргө кирет.

- а) бириккен сөз б) кош сөз
в) татаал сөз г) кошмок сөз

10. Сөз түркүмдөрү кандай түрлөргө бөлүнөт.

- а) сөз өзгөртүүчү, сөз жасоочу б) маани берүүчү, кызматчы сөздөр

в) маани берүүчү, кызматчы сөздөр, өзгөчө сөз түркүмдөрү
г) маани бербөөчү, жандоочтор, кызматчы сөздөр.

11. Зат атооч, Сын атооч. Сан атооч. Ат атооч. Этиш. Тактооч- төмөнкү сөздөр кайсы сөз түркүмгө кирет

а) кызматчы сөздөр   б) өзгөчө сөз түркүмдөрү
в) маани бербөөчү   г) маани берүүчү

12. Жөндөмө, сан, жак мүчөлөрү мүчөнүн кайсы түрүнө кирет?

а. Сөз жасоочу   б. Сөз өзгөртүүчү
в. Атоочтук жасоочу   г. Форма жасоочу

13. Морфологиянын изилдөө объектилери кайсылар?

а. Тыбыш, тамга, фонема   б. Сөз, сөз айкашы
в. Сүйлөм, сүйлөм мүчөлөрү   г. Сөз түркүмдөрү, сөз составы

14. Берилген сөздөрдүн ичинен адегенде уңгу сөздөрдү, анан мүчө уланган сөздөрдү көчүрүп жазып, ар бирине сүйлөм түзгүлө.

Укук, атуу, доогер, коопсуздук, президент, соттор, беделдүү, жазалануучу, башчы, достук, килем, тазалык, чынчылдык, адилет, эреже, уюштуруу, жоопкерчилик.

15. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып сүйлөмдөрдү түзгүлө. Куранды жана уланды мүчөлөрдү тапкыла.

Коомдук ишмер, чебер аткаруучу, мыкты юрист, улуу комузчу, шыктуу обончу, багуудагы адамдар(иждивенцы), айыптоочу, жабырлануучу, доогер, документтин көчүрмөсү.

16. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып сүйлөмдөрдү түзгүлө, ар бир сөздүн маанисин чечкиле.

Жалгыз аяк жол, эл аралык келишим, бозүй, азык-түлүк, курал-жарак, төө куш, ата мекен.

17. Төмөнкү кош сөздөрдү катыштырып, аңгеме түзгүлө.

Идиш-аяк, өткөн-кеткен, жайдыр-кыштыр, башма-баш.

18. Төмөнкү татаал сөздөрдү тууралап жазгыла.

Кирпичечен, алпкаракуш, көзайнек, кийигот, айбалта, ташбака, денетарбия, кыркмуун, айрыгуйрук, карачыйырчык, бактерек, жылкычычымык, жарышсөз.

19. Жаныбарлардан, канаттуулардан 20 сөз, кесиптик терминдерден 20 сөз, көптүк сандын мүчөсү-лар уланбаган 10 сөз жазгыла.

20. Кош сөздөрдөн 20, кошмок сөздөрдөн 20, энчилүү аттардан 20, жалпы аттардан 20 сөздөрдү жазгыла.

2-вариант

1. Берилген сөздөрдүн ичинен адегенде уңгу сөздөрдү, анан мүчө уланган сөздөрдү көчүрүп жазып, ар бирине сүйлөм түзгүлө.

Укук, атуу, доогер, коопсуздук, президент, соттор, беделдүү, жазалануучу, башчы, достук, килем, тазалык, чынчылдык, адилет, эреже, уюштуруу, жоопкерчилик.

2. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып сүйлөмдөрдү түзгүлө. Куранды жана уланды мүчөлөрдү тапкыла.

Коомдук ишмер, чебер аткаруучу, мыкты юрист, улуу комузчу, шык-

туу обончу, багуудагы адамдар(иждивенцы), айыптоочу, жабырлануучу, доогер, документтин көчүрмөсү.

3- Төмөнкү сөздөрдү катыштырып сүйлөмдөрдү түзгүлө, ар бир сөздүн маанисин чечкиле.

Жалгыз аяк жол, эл аралык келишим, бозүй, азык-түлүк, курал-жарак, төө куш, ата мекен.

4- Төмөнкү кош сөздөрдү катыштырып, аңгеме түзгүлө.

Идиш-аяк, өткөн-кеткен, жайдыр-кыштыр, башма-баш.

5- Төмөнкү татаал сөздөрдү тууралап жазгыла.

Кирпичечен, алпкаракуш, көзайнек, кийигот, айбалта, ташбака, денетарбия, кыркмуун, айрыгуйрук, карачыйырчык, бактерек, жылкычычимчык, жарышсөз.

6- Жаныбарлардан, канаттуулардан 20 сөз, кесиптик терминдерден 20 сөз, көптүк сандын мүчөсү-лар уланбаган 10 сөз жазгыла.

7- Кош сөздөрдөн 20, кошмок сөздөрдөн 20, энчилүү аттардан 20, жалпы аттардан 20 сөздөрдү жазгыла.

8.Төмөнкү сөздөрдүн кайсынысы бир гана унгулардан турат.

а) укук, дарыгер, ишкер б)достук ,тазалык,чынчыл

в) улут,урук, өлкө г) бедел, башчы, камак

9.Төмөнкү сөздөрдүн кайсынысы мүчө менен жасалган .

а) коопсуздук, адилет, аткар б) тергөөчү, айыптоо, доогер

г) корк, зордоо, тыянак в) далил, тапса, жетиштүү

10. Төмөнкү сөздөрдүн кайсынысы бир гана куранды мүчөлөрдөн турат.

а)ашпозчу, ишкер, айдоочуга б) башчы, сабакта, ширетүүчү

в) демөөрчү, бизнесмен, тергөөчө г) мугалим, студент, окутууч

11.Төмөнкү сөздөрдүн кайсынысы бир гана уланды мүчөлөрдөн турат. а) атам, эжеме, агамды б) ишкер, укукчу, финансист

в) зергер, бузгалтер, банкир г) жездем, башчим,окуучум

12.Төмөнкү варианттын кайсынысы жөнөкөй сөздөн турат.

а) алп кара куш, ташбака, атуулак б) жазып отур, азык-түлүк,

в)төрага, сатуучу, кылмышкер, г) кележатат, келип жатат

13.Төмөнкү макал-ылакаптарды толуктап, татаал сөздөрдүн астын сызгыла

Жакшы оозго аш - ... .Эт – этке, шорпо -... . Аш барган жерге, дарт ... . Аш – ээси менен,баш -... .

14.Карагат, мендубана, кашкулак, чалагайым, балакат, жылаңбаш, жылаңайлак төмөнкү сөздөр кайсы түргө кирет

а) кош сөз б) кошмок сөз

в)жөнөкөй сөз г) бириккен сөз

15.Оюн-кулку, күнү-түнү эл-журт, кыз-кыркын,аман-эсен, урук-тууган төмөнкү сөздөр кайсы түргө кирет.

а) бириккен сөз б) кош сөз

в) татаал сөз

г) кошмок сөз

16. Бүгүн, быйыл, апар, алпар, кулач, бүрсүгүнү, үнчүкпа, өгүнү, өйүз, түнүчүндө төмөнкү сөздөр кайсы түргө кирет.

а) бириккен сөз

б) кош сөз

в) татаал сөз

г) кошмок сөз

17. Ж.б. – жана башкалар, д.у.с. – дагы ушул сыяктуулар, б.а. – башкача айтканда төмөнкү сөздөр кайсы түргө кирет.

а) бириккен сөз

б) кыскартылган сөз

в) татаал сөз

г) кошмок сөз

18. Кыргыз тилинде канча сөз түркүмдөрү бар.

а) 10

б) 6

в) 12

г) 14

19. Сөз түркүмдөрү кандай түрлөргө бөлүнөт.

а) сөз өзгөртүүчү, сөз жасоочу

б) маани берүүчү, кызматчы сөздөр

в) маани берүүчү, кызматчы сөздөр, өзгөчө сөз түркүмдөрү

г) маани бербөөчү, жандоочтор, кызматчы сөздөр.

20. Зат атооч, Сын атооч. Сан атооч. Ат атооч. Этиш. Тактооч- төмөнкү сөздөр кайсы сөз түркүмгө кирет

а) кызматчы сөздөр

б) өзгөчө сөз түркүмдөрү

3-вариант

1. Морфологиянын изилдөө объектилери кайсылар?

а. Тыбыш, тамга, фонема

б. Сөз, сөз айкашы

в. Сүйлөм, сүйлөм мүчөлөрү

г. Сөз түркүмдөрү, сөз составы

в) маани бербөөчү

г) маани берүүчү

2. Жөндөмө, сан, жак мүчөлөрү мүчөнүн кайсы түрүнө кирет?

а. Сөз жасоочу

б. Сөз өзгөртүүчү

в. Атоочтук жасоочу

г. Форма жасоочу

3. Төмөнкү сөздөрдүн ичинен тубаса жана туунду сөздөрдү таап өзүнчө бөлүп жазгыла.

Карагат, радио, коргоочу, достук, билимдүү, күзөтчү, уурулук, ортомчу, калыс, чыккынчылык, валюталык, операция, күжүрмөн, уюштуруучулук, акимият, бийлик, өкмөт, мамлекеттик, эсепчи, аудит, фирмалык.

4. Берилген сөздөрдүн ичинен адегенде уңгу сөздөрдү, анан мүчө уланган сөздөрдү көчүрүп жазып, ар бирине сүйлөм түзгүлө.

Укук, атуу, доогер, коопсуздук, президент, соттор, беделдүү, жазалануучу, башчы, достук, килем, тазалык, чынчылдык, адилет, эреже, уюштуруу, жоопкерчилик, административдик,

5. Төмөнкү сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, сөз жасоочу, жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдү тапкыла.

Тергөөчү тергөө аяктады, ал эми чогултулган далилдер айыптоо корутундусун түзүүгө жетишерлик деп тапса, бул жөнүндө жабырлануучуга жана анын өкүмүнө, жарандык доогерге билдирүүгө жана ошону менен бирге аларга иштеги материалдар мене таанышуу укугун түшүндүрүүгө укуктуу.

6. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып сүйлөмдөрдү түзгүлө. Куранды жана уланды мүчөлөрдү тапкыла.

Коомдук ишмер, чебер аткаруучу, мыкты юрист, улуу комузчу, шыктуу обончу, багуудагы адамдар(иждивенцы), айыптоочу, жабырлануучу, доогер, документтин көчүрмөсү

7.Төмөнкү сөздөрдү катыштырып сүйлөмдөрдү түзгүлө, ар бир сөздүн маанисин чечкиле.

Жалгыз аяк жол, эл аралык келишим, бозүй, азык-түлүк, курал-жарак, төө куш, ата мекен, ат кулак, чоюн алп, көк бөрү, жеңил өнөр жайы, электр энергиясы, коз айнек, алп кара куш, алып кел, сатуучу, төрага, кылмышкер.

8.Төмөнкү кош сөздөрдү катыштырып, сүйлөм түзгүлө.

Оюн-күлкү, күнү-түнү эл-журт, кыз-кыркын, аман-эсен, урук-тууган, маданий-агартуу мекемелери, ыр-бий ансамблдери, ата-баба, жашылча-жемиштер, бала-чака, ызы-чуу, кары-картаң.

9.Төмөнкү татаал сөздөрдү тууралап жазгыла.

Кирпичечен, алпкаракуш, көзайнек, кийигот, айбалта, ташбака, денетарбия, кыркмуун, айрыгуйрук, карачыйырчык, бактерек, жылкычычимчык, жарышсөз, өнөржай, аткулак, козугарын, төөкуйрук, ишенимкат, жекеменчик, бешатар, арамтамак, денсоолук, кечкежуук, китепбаштык, мырзатерек, чаламоңол, чаргарга, тогузгат

10- Жаныбарлардан, канаттуулардан 20 сөз, кесиптик терминдерден 20 сөз, көптүк сандын мүчөсү-лар уланбаган 10 сөз жазгыла.

11- Кош сөздөрдөн 20, кошмок сөздөрдөн 20, энчилүү аттардан 20, жалпы аттардан 20 сөздөрдү жазгыла.

12.Төмөнкү сөздөрдүн кайсынысы мүчө менен жасалган .

а) коопсуздук, адилет, аткар б) тергөөчү, айыптоо, доогер

в) корк, зордоо, тыянак в) далил, тапса, жетиштүү

13. Төмөнкү сөздөрдүн кайсынысы бир гана куранды мүчөлөрдөн турат.

а)ашпозчу, ишкер, айдоочуга б) башчы, сабакта, ширетүүчү

в) демөөрчү, бизнесмен, тергөөчө г) мугалим, студент, окутууч

14.Төмөнкү сөздөрдүн кайсынысы бир гана уланды мүчөлөрдөн турат.

а) атам, эжеме, агамды б) ишкер, укукчу, финансист

в) зергер, бузгалтер, банкир г) жездем, башчым, окуучум

15.Төмөнкү варианттын кайсынысы жөнөкөй сөздөн турат.

а) алп кара куш, ташбака, аткулак б) жазып отур, азык-түлүк,

в)төрага, сатуучу, кылмышкер, г) кележатат, келип жатат

16.Төмөнкү макал-ылакаптарды толуктап, татаал сөздөрдүн астын сызгыла

Жакшы оозго аш - ... .Эт – этке, шорпо -... . Аш барган жерге, дарт ... . Аш – ээси менен, баш -... .

17.Карагат, мендубана, кашкулак, чалагайым, балакат, жылаңбаш, жылаңайлак төмөнкү сөздөр кайсы түргө кирет

а) кош сөз

б) кошмок сөз

10. 1/4, 0,5, 1/2 деген сан атоочтор кайсы топко кирет?

А. Эсептик   Б. Иреттик   В. Жамдама   Г. Топ   Д. Бөлчөк

11. Го, ыя деген сөздөр кайсы сөз түркүмүнө кирет?

А. Тактооч   Б. Байламта   В. Бөлүкчө   Г. Сын атооч
кирет?   А. Зат атооч   Б. Сын атооч   В. Сан атооч   Д. Тактооч

12. Төмөнкү ат атоочторду жөндөгүлө.

Мен, сен, ал, биз, ошол, тигил, бул, баары, ар ким.

13. Ат атоочтор катышкан 10 макал-ылакапты келтиргиле, кайсы ат атоочтордун түрлөрүн белгилегиле.

14. Төмөнкү тактоочторду катыштырып кесибичерге тиешелүү сүйлөмдөрдү түзгүлө.

Алдыда, ылдый, анада-санда. дайым, алигиче, таңга жуук, эртели-кеч, чынында, капысынан, өзгөчө, шашылыш, жекеме-жеке, тынымсыз, ашыкча, толтура, ого бетер.

15. Мезгил тактоочко-5 сүйлөм, орун тактоочко-5 сүйлөм, сынсыпат тактоочко - 5 сүйлөм, сан-өлчөм тактоочко-5 сүйлөм же макал-ылакап жазгыла.

16. Төмөнкү текстти окуп, текстке карата суроолорду түзгүлө, тактоочторду таап белгилегиле.

Төмөнкү мүчөлөрдүн ар бирине үчтөн сын атооч түзгүлө.

-дуу, -луу, туу; -сыз; -кы, -чыл, -дай, -тай; -лык, -дык, -тык; -чан; -ий; -чаак.

17. Төмөнкү сын атоочторго сүйлөм түзгүлө.

Бою узун, жапалдаш, сүйрү, капкара, тармал, узун, кырдач, бакыракай кара тору, ак жуумал, келбеттүү, салабаттуу, оор басырык, арыкчырай, иштемчил, тууганчыл, сарамжал, таарынчаак, жоош, шайыр, ак көңүл, боорукер, чынчыл, адилеттүү.

18. Төмөнкү сын атоочторго антоним сын атоочторду тапкыла.

Чоң, узун, ичке, сонун, кара, ийри, тайыз, супсак, суук, ачка, сулуу.

19. Төмөнкү сын атоочтордон сапаттык сын атоочтун даражаларын түзгүлө.

Кышкы суук, беделдүү, акылдуу, жумшак, тоголок, кыйшык, сары, күлүк, жапыз, ак, ак жолтой, семиз, татынакай, күчтүү, туздуу, көк, бийик, кызыл, урушчаак, кыялы чукул.

20. Төмөнкү макал-ылакаптардан сан атоочторду таап, сан атоочтордун түрлөрүн белгилегиле.

Эки оору бир келсе, ажалыңдын жеткени, эки доочу бир керлсе, амалыңдын жеткени. Жамандын миң сөзү, жакшынын бир сөзүнө татыбайт. Отуз өлчөп бир кес. Билими күчтүү миңди жыгат, билеги күчтүү бирди жыгат. Бир карын майды бир кумалак чиритет.

2-вариант

1.Төмөнкү эсептик сандарды иреттик, чамалама, жамдама сандарга алмаштырып жазгыла.

Бир, жыйырма, эки жүз элүү беш, он, отуз, төрт, алтымыш, үч, жети, он эки, токсон алты, жүз, миң, миллион, миллиард, беш .

2. Төмөнкү варианттын кайсынысы туура жазылган

- а)»Ысык-Көл» Кафеси   б)Ысык-Көл кафеси
в)»Ысык-Көл» кафеси   г)»Ысыккөл» кафеси

3. Төмөнкү варианттын кайсынысы туура жазылган.

- а) Жаңыл мырза   б) Жаңыл Мырза
в) Жаңыл - мырза   г) жаңыл Мырза

4.Төмөнкү варианттын кайсынысы туура жазылган.

- а)Коммерциялык экономикалык колледжи
б)Коммерциялык Экономикалык Колледжи
в)Коммерциялык экономикалык Колледжи
г)Коммерциялык -экономикалык колледжи

5. Төмөнкү варианттын кайсынысы туура жазылган

- А) Саманчынын жолу   б) Саманчынын Жолу
В) «Саманчынын жолу»   в) Саманчынын- жолу

6.Төмөнкү ат атоочторду жөндөгүлө.

Мен, сен, ал, бул, баары, ар ким.

7.Ат атоочтор катышкан 10 макал-ылакапты келтиргиле,кайсы ат атоочтордун түрлөрүн белгилегиле.

8.Төмөнкү этиштерден 5 мамилени учур чакта түзгүлө.

Көр, сүйлө, даярда, тапшыр, аткар.

9.Төмөнкү сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзгүлө

Апат, алышат, алынат, алдырат, сурады, сарашты, суранды, суралды, суратты, тарап жатат, таранып жатат, тарап жатышат, таралып жатат, таратып жатат.

10.Төмөнкү тактоочторду катыштырып кесибичерге тиешелүү сүйлөмдөрдү түзгүлө.

Алдыда, ылдый, анада-санда. дайым, алигиче, эң оюолу, таңга жуук, эртели-кеч, чынында, капысынан, өзгөчө, шашылыш, жекеме-жеке, тынымсыз, ашыкча, толтура, ого бетер.

11.Мезгил тактоочко-5 сүйлөм, орун тактоочко-5 сүйлөм, сын-сыпат тактоочко - 5 сүйлөм, сан-өлчөм тактоочко-5 сүйлөм же макал-ылакап жазгыла.

12.Төмөнкү мүчөлөрдүн ар бирине үчтөн сын атооч түзгүлө.

-дуу,-луу,туу; - сыз; -кы,-чыл,-дай,-тай; -лык,-дык,-тык;-чан; -ий;-чаак.

13.Төмөнкү сын атоочторго сүйлөм түзгүлө.

Бою узун, жапалдаш, сүйрү, капкара, тармал, узун, кырдач, бакыракай кара тору, ак жуумал, келбеттүү, салабаттуу ,оор басырык, арыкчы-

рай, иштемчил, тууганчыл, сарамжал, таарынчаак, жоош, шайыр, ак көңүл, боорукер, чынчыл, адилеттүү.

14.Төмөнкү сын атоочторго антоним сын атоочторду тапкыла.

Чоң, узун, ичке, сонун, кара, ийри, тайыз, супсак, суук, ачка, сулуу.

15.Төмөнкү сын атоочтордон сапаттык сын атоочтун даражаларын түзгүлө.

Кышкы суук, беделдүү, акылдуу, жумшак, тоголок, кыйшык, сары, күлүк, жапыз, ак, ак жолтой, семиз, татынакай, күчтүү, туздуу, көк, бийик, кызыл, урушчаак, кыялы чукул.

16.Төмөнкү эсептик сандарды иреттик, чамалама, жамдама сандарга алмаштырып жазгыла.

Бир, жыйырма, эки жүз элүү беш, он, отуз, төрт, алтымыш, үч, жети, он эки, токсон алты,жүз, миң, миллион, миллиард, беш .

17.Төмөнкү этиштерден беш ыңгай келер чакта түзгүлө.

Айт, сана, ойно, иште, жаз.

18.Төмөнкү сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Окуйм, окуп жатам, окудум, жуунам, жуунайын, жуунса, жуунмак, тапшырдым, тапшыргын, тапшырса, тапшырмак, тапшыргай эле, аткарган, аткаргыла, аткаrsa, аткармак, аткаргай эле.

19_ Жаныбарлардан, канаттуулардан 20 сөз, кесиптик терминдерден 20 сөз, көптүк сандын мүчөсү-лар уланбаган 10 сөз жазгыла.

20_ Кош сөздөрдөн 20, кошмок сөздөрдөн 20, энчилүү аттардан 20, жалпы аттардан 20 сөздөрдү жазгыла.

3-вариант

1.Мезгил тактоочко-5 сүйлөм, орун тактоочко-5 сүйлөм, сын-сыпат тактоочко - 5 сүйлөм, сан-өлчөм тактоочко-5 сүйлөм же макалылакап жазгыла.

2.Төмөнкү мүчөлөрдүн ар бирине үчтөн сын атооч түзгүлө.

-дуу,-луу,туу; - сыз; -кы,-чыл,-дай,-тай; -лык,-дык,-тык;-чан; -ий;-чаак.

3.Төмөнкү сын атоочторго сүйлөм түзгүлө.

Бою узун, жапалдаш, сүйрү, капкара, тармал, узун, кырдач, бакыракай кара тору, ак жуумал, келбеттүү, салабаттуу ,оор басырык, арыкчырай, иштемчил, тууганчыл, сарамжал, таарынчаак, жоош, шайыр, ак көңүл, боорукер, чынчыл, адилеттүү.

4.Төмөнкү сын атоочторго антоним сын атоочторду тапкыла.

Чоң, узун, ичке, сонун, кара, ийри, тайыз, супсак, суук, ачка, сулуу.

5.Төмөнкү сын атоочтордон сапаттык сын атоочтун даражаларын түзгүлө.

Кышкы суук, беделдүү, акылдуу, жумшак, тоголок, кыйшык, сары, күлүк, жапыз, ак, ак жолтой, семиз, татынакай, күчтүү, туздуу, көк, бий-

ик, кызыл, урушчаак, кыялы чукул.

6.Төмөнкү эсептик сандарды иреттик, чамалама, жамдама сандарга алмаштырып жазгыла.

Бир, жыйырма, эки жүз элүү беш, он, отуз, төрт, алтымыш, үч, жети, он эки, токсон алты,жүз, миң, миллион, миллиард, беш .

7.Төмөнкү этиштерден беш ыңгай келер чакта түзгүлө.

Айт, сана, ойно, иште, жаз.

8.Төмөнкү сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Окуйм, окуп жатам, окудум, жуунам, жуунайын, жуунса, жуунмак, тапшырдым, тапшыргын, тапшырса, тапшырмак, тапшыргай эле, аткарган, аткаргыла, аткаrsa, аткармак, аткаргай эле.

9_ Жаныбарлардан, канаттуулардан 20 сөз, кесиптик терминдерден 20 сөз, көптүк сандын мүчөсү-**лар** уланбаган 10 сөз жазгыла.

10_ Кош сөздөрдөн 20, кошмок сөздөрдөн 20, энчилүү аттардан 20, жалпы аттардан 20 сөздөрдү жазгыла.

11.Төмөнкү эсептик сандарды иреттик, чамалама, жамдама сандарга алмаштырып жазгыла.

Бир, жыйырма, эки жүз элүү беш, он, отуз, төрт, алтымыш, үч, жети, он эки, токсон алты,жүз, миң, миллион, миллиард, беш .

12. Төмөнкү варианттын кайсынысы туура жазылган

а)»Ысык-Көл» Кафеси

б)Ысык-Көл кафеси

в)»Ысык-Көл» кафеси

г)»Ысыккөл» кафеси

13. Төмөнкү варианттын кайсынысы туура жазылган.

а) Жаңыл мырза

б) Жаңыл Мырза

в) Жаңыл - мырза

г) жаңыл Мырза

14.Төмөнкү варианттын кайсынысы туура жазылган.

а)Коммерциялык экономикалык колледжи

б)Коммерциялык Экономикалык Колледжи

в)Коммерциялык экономикалык Колледжи

г)Коммерциялык -экономикалык колледжи

15. Төмөнкү варианттын кайсынысы туура жазылган

А) Саманчынын жолу

б) Саманчынын Жолу

В) «Саманчынын жолу»

в) Саманчынын- жолу

16Төмөнкү ат атоочторду жөндөгүлө.

Мен, сен, ал, бул, баары, ар ким.

17.Ат атоочтор катышкан 10 макал-ылакапты келтиргиле,кайсы ат атоочтордун түрлөрүн белгилегиле.

18.Төмөнкү этиштерден 5 мамилени учур чакта түзгүлө.

Көр, сүйлө, даярда, тапшыр, аткар.

19.Төмөнкү сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзгүлө

Алат, алышат, алынат,алдырат, сурады, сарашты, суранды, суралды, суратты, тарап жатат, таранып жатат, тарап жатышат, таралып жатат, таратып жатат.

20. Төмөнкү тактоочторду катыштырып кесибичерге тиешелүү сүйлөмдөрдү түзгүлө.

Алдыда, ылдый, анада-санда. дайым, алигиче, эң оюолу, таңга жуук, эртели-кеч, чынында, капысынан, өзгөчө, шашылыш, жекеме-жеке, тынымсыз, ашыкча, толтура, ого бетер.

4-модуль

1-вариант

1. Өткөн чактын түрлөрү кайсылар?

- А. Адат, капыскы, жалпы, айкын   Б. Этиш уңгулуу, атооч уңгулуу
В. Белгисиз, айкын, алыскы, жакынкы   Г. Айкын, арсар

2. Этиштин категориялары кайсы?

- А. Ыңгай, мамиле, сан, чак, жак   Б. Жөндөмө, сан, жак, таандык
В. Даража, ыңгай, мамиле   Г. Таандык, чак, жөндөмө

3. Төмөнкү этиштерден айкын жана арсар келер чакты түзгүлө.

Кара, кел, кет, бас, тур, отур, жүр, жаз, тап, жап, ая ич, же, жуу, изде, айт, ал, бер, кой, ат, кий, чеч, кубан, сагын, тазала, шыпыр, акта, боё, кат, сат, бак, ырда, ойно, ойло, жашын, бар, иште.

4. Төмөнкү этиштерден айкын жана арсар келер чакта сүйлөм түзгүлө. Иште, оку, жүр, тур, отур, жат.

5. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзгүлө

Алат, алышат, алынат, алдырат, сурады, сарашты, суранды, суралды, суратты, тарап жатат, таранып жатат, тарап жатышат, таралып жатат, таратып жатат.

6. «Бирге жүрөм эне тилин кадырлайм, Бул тил менен иштейм, сүйлөйм, ыр ырдайм» деген ыр саптарында белгиленген сөздөр кайсы сөз түркүмү ?

- А. Зат атооч   Б. Сын атооч   В. Этиш   Г. Тууранды сөз

7. Этиштин өзгөчө формалары болуп атоочтуктар, чакчылдар, кыймыл атоочтор эсептелет: -ган, -ар, -бас деген мүчөлөр кайсы форманы уюштурат?

- А. Чакчылды   Б. Кыймыл атоочту   В. Көптүк санды   Г. Атоочтукту

8. Этиштин категориялары кайсы?

- А. Ыңгай, мамиле, сан, чак, жак   Б. Жөндөмө, сан, жак, таандык
В. Даража, ыңгай, мамиле   Г. Таандык, чак, жөндөмө

9. Төмөнкү этиштерден беш ыңгай келер чакта түзгүлө.

Айт, сана, ойно, иште, жаз.

10. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Окуйм, окуп жатам, окудум, жуунам, жуунайын, жуунса, жуунмак, тапшырдым, тапшыргын, тапшырса, тапшырмак, тапшыргай эле, аткарган, аткаргыла, аткаrsa, аткармак, аткаргай эле.

11. Төмөнкү этиштерден жөнөкөй жана татаал учур чакты

түзгүлө. Оку, иште, даярда, тапшыр, жаз, аткар, кайтала, сура, ук.

12. Төмөнкү этиштерден жөнөкөй жана татаал учур чакта сүйлөм түзгүлө.

Эс ал, укта, жат, тур, жаса, бар, ырда, бийле, ойно, алпар, апкел.

13. Төмөнкү тексти окуп, текстке карата 10 суроо түзгүлө, аларга жооп бергиле, этиштин учур чагын таап белгилегиле.

14. Төмөнкү этиштерден атоочтуктарды, чакчылдарды, кыймыл атоочторду түзүп, ар бирине сүйлөм келтиргиле.

Айт, сүйлө, көр, аткар, жаса, сат, тазала, шыпыр, акта, боё, көчүр.

15. Төмөнкү сөздөрдөн чакчылдарга сүйлөм түзгүлө.

Адвокат, рецидивист, өмүр, сыр, токтом, указ, тергөөчү, доочу, айыпкер

16. Төмөнкү этиштерден 5 мамилени учур чакта түзгүлө.

Көр, сүйлө, даярда, тапшыр, аткар.

17. Төмөнкү варианттын кайсынысы туура жазылган

а) «Ысык-Көл» Кафеси

б) Ысык-Көл кафеси

в) «Ысык-Көл» кафеси

г) «Ысыккөл» кафеси

18. Төмөнкү варианттын кайсынысы туура жазылган.

а) Жаңыл мырза

б) Жаңыл Мырза

в) Жаңыл - мырза

г) жаңыл Мырза

19. Төмөнкү варианттын кайсынысы туура жазылган.

а) Коммерциялык экономикалык колледжи

б) Коммерциялык Экономикалык Колледжи

в) Коммерциялык экономикалык Колледжи

г) Коммерциялык -экономикалык колледжи

20. Төмөнкү варианттын кайсынысы туура жазылган

А) Саманчынын жолу

б) Саманчынын Жолу

В) «Саманчынын жолу»

в) Саманчынын- жолу

2-вариант

1. Төмөнкү этиштерден жөнөкөй жана татаал учур чакты

түзгүлө. Оку, иште, даярда, тапшыр, жаз, аткар, кайтала, сура, ук.

2. Төмөнкү этиштерден жөнөкөй жана татаал учур чакта

сүйлөм түзгүлө.

Эс ал, укта, жат, тур, жаса, бар, ырда, бийле, ойно, алпар, апкел.

3. Төмөнкү тексти окуп, текстке карата 10 суроо түзгүлө, аларга

жооп бергиле, этиштин учур чагын таап белгилегиле.

4. Төмөнкү этиштерден атоочтуктарды, чакчылдарды, кыймыл атоочторду

түзүп, ар бирине сүйлөм келтиргиле.

Айт, сүйлө, көр, аткар, жаса, сат, тазала, шыпыр, акта, боё, көчүр.

5. Төмөнкү сөздөрдөн чакчылдарга сүйлөм түзгүлө.

Адвокат, рецидивист, өмүр, сыр, токтом, указ, тергөөчү, доочу, айыпкер

6. Төмөнкү этиштерден 5 мамилени учур чакта түзгүлө.

Көр, сүйлө, даярда, тапшыр, аткар.

7. Төмөнкү варианттын кайсынысы туура жазылган

а) «Ысык-Көл» Кафеси

б) Ысык-Көл кафеси

в) «Ысык-Көл» кафеси

г) «Ысыккөл» кафеси

8. Төмөнкү варианттын кайсынысы туура жазылган.

а) Жаңыл мырза

б) Жаңыл Мырза

в) Жаңыл - мырза

г) жаңыл Мырза

9.Төмөнкү варианттын кайсынысы туура жазылган.

- а)Коммерциялык экономикалык колледжи
- б)Коммерциялык Экономикалык Колледжи
- в)Коммерциялык экономикалык Колледжи
- г)Коммерциялык -экономикалык колледжи

10. Төмөнкү варианттын кайсынысы туура жазылган

- А) Саманчынын жолу
- Б) Саманчынын Жолу
- В) «Саманчынын жолу»
- Г) Саманчынын- жолу

11. өткөн чактын түрлөрү кайсылар?

- А. Адат, капыскы, жалпы, айкын
- Б.Этиш уңгулуу, атооч уңгулуу
- В. Белгисиз, айкын, алыскы, жакынкы
- Г. Айкын, арсар

12.Этиштин категориялары кайсы?

- А. Ыңгай, мамиле, сан, чак, жак
- Б. Жөндөмө, сан, жак, таандык
- В. Даража, ыңгай, мамиле
- Г. Таандык, чак, жөндөмө

13.Төмөнкү этиштерден айкын жана арсар келер чакты түзгүлө.

Кара, кел, кет, бас, тур, отур, жүр, жаз, тап, жап, ая ич, же, жуу, изде, айт, ал, бер, кой, ат, кий, чеч, кубан, сагын, тазала, шыпыр, акта, боё, кат, сат, бак, ырда, ойно, ойло, жашын, бар, иште.

14.Төмөнкү этиштерден айкын жана арсар келер чакта сүйлөм

түзгүлө. Иште, оку, жүр, тур, отур, жат.

15.Төмөнкү сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзгүлө

Алат, алышат, алынат, алдырат, сурады, сарашты, суранды, суралды, суратты, тарап жатат, таранып жатат, тарап жатышат, таралып жатат, таратып жатат.

16.«Бирге жүрөм эне тилин кадырлайм, Бул тил менен иштейм, сүйлөйм, ыр ырдайм» деген ыр саптарында белгиленген сөздөр кайсы сөз түркүмү ?

- А. Зат атооч
- Б. Сын атооч
- В. Этиш
- Г. Тууранды сөз

17.Этиштин өзгөчө формалары болуп атоочтуктар,

чакчылдар, кыймыл атоочтор эсептелет: -ган, -ар, -бас деген мүчөлөр кайсы форманы уюштурат?

- А. Чакчылды
- Б. Кыймыл атоочту
- В. Көптүк санды
- Г. Атоочтукту

18.Этиштин категориялары кайсы?

- А. Ыңгай, мамиле, сан, чак, жак
- Б. Жөндөмө, сан, жак, таандык
- В. Даража, ыңгай, мамиле
- Г. Таандык, чак, жөндөмө

19.Төмөнкү этиштерден беш ыңгай келер чакта түзгүлө.

Айт, сана, ойно, иште, жаз.

20.Төмөнкү сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Окуйм, окуп жатам, окудум, жуунам, жуунайын, жуунса, жуунмак, тапшырдым, тапшыргын, тапшырса, тапшырмак, тапшыргай эле, аткарган, аткаргыла, аткарса, аткармак, аткаргай эле.

3-вариант

1.Төмөнкү этиштерден 5 мамилени учур чакта түзгүлө.

Көр, сүйлө, даярда, тапшыр, аткар.

2. Төмөнкү варианттын кайсынысы туура жазылган

- а)»Ысык-Көл» Кафеси   б)Ысык-Көл кафеси
в)»Ысык-Көл» кафеси   г)»Ысыккөл» кафеси

3. Төмөнкү варианттын кайсынысы туура жазылган.

- а) Жаңыл мырза   б) Жаңыл Мырза
в) Жаңыл - мырза   г) жаңыл Мырза

4.Төмөнкү варианттын кайсынысы туура жазылган.

- а)Коммерциялык экономикалык колледжи
б)Коммерциялык Экономикалык Колледжи
в)Коммерциялык экономикалык Колледжи
г)Коммерциялык -экономикалык колледжи

5. Төмөнкү варианттын кайсынысы туура жазылган

- А) Саманчынын жолу   б) Саманчынын Жолу
В) «Саманчынын жолу»   в) Саманчынын- жолу

6.Төмөнкү этиштерден жөнөкөй жана татаал учур чакты

түзгүлө. Оку, иште, даярда, тапшыр, жаз, аткар, кайтала, сура, ук.

7.Төмөнкү этиштерден жөнөкөй жана татаал учур чакта

сүйлөм түзгүлө.

Эс ал, укта, жат, тур, жаса, бар, ырда, бийле, ойно, алпар, апкел.

8.Төмөнкү тексти окуп, текстке карата 10суроо түзгүлө,аларга

жооп бергиле, этиштин учур чагын таап белгилегиле.

9.Төмөнкү этиштерден атоочтуктарды, чакчылдарды, кыймыл

атоочторду түзүп, ар бирине сүйлөм келтиргиле.

Айт, сүйлө, көр, аткар, жаса, сат, тазала, шыпыр, акта , боё, көчүр.

10.Төмөнкү сөздөрдөн чакчылдарга сүйлөм түзгүлө.

Адвокат, рецидивист, өмүр, сыр, токтом, указ, тергөөчү, доочу, айыпкер

11. өткөн чактын түрлөрү кайсылар?

- А. Адат, капыскы, жалпы, айкын   Б.Этиш уңгулуу, атооч уңгулуу
В. Белгисиз, айкын, алыскы, жакынкы   Г. Айкын, арсар

12.Этиштин категориялары кайсы?

- А. Ыңгай, мамиле, сан, чак, жак   Б. Жөндөмө, сан, жак, таандык
В. Даража, ыңгай, мамиле   Г. Таандык, чак, жөндөмө

13.Төмөнкү этиштерден айкын жана арсар келер чакты түзгүлө.

Кара, кел, кет,бас, тур, отур, жүр, жаз, тап, жап, ая ич, же, жуу, изде, айт, ал, бер, кой, ат, кий, чеч, кубан, сагын, тазала, шыпыр, акта, боё, кат, сат, бак, ырда, ойно, ойло, жашын, бар,иште.

14.Төмөнкү этиштерден айкын жана арсар келер чакта сүйлөм

түзгүлө. Иште, оку, жүр, тур,отур,жат.

15.Төмөнкү сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзгүлө

Алат, алышат, алынат,алдырат, сурады, сарашты, суранды, суралды, суратты, тарап жатат, таранып жатат, тарап жатышат, таралып жатат, таратып жатат.

16.«Бирге жүрөм эне тилин кадырлайм, Бул тил менен иштейм,

сүйлөйм, ыр ырдайм» деген ыр саптарында белгиленген сөздөр кайсы сөз түркүмү ?

А. Зат атооч   Б. Сын атооч   В. Этиш   Г. Тууранды сөз

17.Этиштин өзгөчө формалары болуп атоочтуктар, чакчылдар, кыймыл атоочтор эсептелет: -ган, -ар, -бас деген мүчөлөр кайсы форманы уюштурат?

А. Чакчылды   Б. Кыймыл атоочту   В. Көптүк санды   Г. Атоочтукту

18.Этиштин категориялары кайсы?

А. Ыңгай, мамиле, сан, чак, жак   Б. Жөндөмө, сан, жак, таандык

В. Даража, ыңгай, мамиле   Г. Таандык, чак, жөндөмө

19.Төмөнкү этиштерден беш ыңгай келер чакта түзгүлө.

Айт, сана, ойно, иште, жаз.

20.Төмөнкү сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Окуйм, окуп жатам, окудум, жуунам, жуунайын, жуунса, жуунмак, тапшырдым, тапшыргын, тапшырса, тапшырмак, тапшыргай эле, аткарган, аткаргыла, аткаrsa, аткармак, аткаргай эле.

Адабияттар

1. Желчиева Г.К., Мансуза А.Д., Кыргыз тили (башталгычтар үчүн), Бишкек-2009.;
2. Грамматика киргизского литературного языка. Ч.1, Фрунзе: Илим-1987;
3. Кыргыз тилин үйрөнөбүз. Фонд – Сороса, Кыргызстан. Бишкек, 1997.;
4. Үсөналиев С. Кыргыз тилинин справочниги. Бишкек-2010.
5. Абдулдаев Э., Давлетов С., Иманов А., Турсунов А., Кыргыз тили – Фрунзе: Мектеп, 1998;
6. Абдувалиев И., Сыдыков Т., Азыркы кыргыз тили, Морфология, Бишкек, 1997;